

19.854

**A MAGYAR EVANGÉLIKUS
TEMPLOMI ÉNEK
TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA**

(XVI–XVIII. SZÁZAD)

FRIEDRICH KÁROLY

BUDAPEST, 1944.

**A MAGYAR EVANGÉLIKUS
TEMPLOMI ÉNEK
TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA**

(XVI—XVIII. SZÁZAD)

FRIEDRICH KÁROLY

BUDAPEST, 1944.

L 19.854
2007

Felelős kiadó: Friedrich Károly.

NYOMATOTT GARAB JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN, CEGLÉD

Értelemzavaró sajtóhibák:

- 6.lap 24.sor "himmuszköltőnk" helyett "himmuszköltők"
12. " 8. és 9.sor helyesen /1522/
24. " 31.és 32.sor helyesen "cantemus"
24. " 35-37 sor helyesen "surrexit"
30. " 9. sor helyesen "törd"
31. " 24.sor törlendő, helyette:
"törd el minden hatalmukat"
33. " 25.sor helyesen "evangélikusok"
37. " 22.sor " "antiphonából"
37. " 30.sor "a németet," helyett "az éneket"
46. " 28-29.sor helyesen "a bizonyásgtevés erejével"
53. " 16. "verszakkonként" helyett "verszakként"
55. " 24.sor helyesen "zsoltárokról"
57. " 3.sor "ki emberré vala" helyett
"ki emberré lett vala"
81. " 15.sor helyesen "Oh szent Isten vonj"
83. " 17.sor " "csak a XVII.században"
88. " 41.sor " "Ez esztandót megáldjad"
91. " 11.sor "Az inditékot - voltak" törlendő
98. " 12.sor "Krisztus kerülök" helyett
"Krisztushoz kerülök"
108. " 14.sor helyesen "Kis János"

Rövidítésgyűjtemény: RMKT. és MKSz. rövidítések helyben felcserélendők.

Tartalomjegyzék: 13.sor helyesen: III.A XVII. és XVIII.század.

ELŐSZÓ.

Célunk az evangéliukus templomi ének kialakulásának és XVI—XVIII. századi állapotának felvázolása. A „templomi ének” kifejezést azért használtuk, mert benne egyesíteni kívánjuk a gyülekezeti és egyházi (liturgikus) énekek fogalmait. Fejtegetésünket a keresztyén éneklés megindulásának korával kezdjük, a reformáció előtti állapot érintésével a reformáció elterjedésének történetére térünk rá, vázoljuk az eredeti evangélikus liturgia mivoltát stb. Így a tulajdonképpeni bevezető rész elég terjedelmesre nő, de nem tudtuk és nem akartuk nélkülözni ezen fontos s tárgyunkhoz szervesen hozzátartozó kérdéseket.

Szempontunk volt, hogy a röviden tárgyalt énektörténet szemléltetve adja anyagát. Ezért alkalmaztuk több helyen az összefoglaló táblázatokat. A XVI. század közepéig közös volt az evangélikus énekkincs és énekeskönyv a reformátussal, ezért ezen időpontig a „protestáns” elnevezést használtuk s csak ezután a megkülönböztető „evangélikus”-t.

Idézeteinkben nyomdatechnikai okokból lehetőleg a mai helyesírást követtük s csak ott, hol mindenképpen szükséges volt, vagy ahol nem jelentett különös nehézséget, alkalmaztuk a régi írásmódot.

A nehéz könyvtári és utazási viszonyok nagy mértékben gátolták célunk elérésében. Azonban minden erőnkkel azon voltunk, hogy tanulmányunkon minél kevésbbé legyen érezhető korunk válságos volta.

ELŐZMÉNYEK.

Az éneklés megindulása. Az őskeresztyéneknél már kialakult egy bizonyos recitáló, közös imastilus. Minél változatosabb lett ez az imastilus, annál inkább közeledett a közös ima a közös énekléshez, vagyis a gyülekezeti ének felé.¹ Az első keresztyén énekek már a bibliában fellelhetők: Mária éneke², Zakariás zsoltára³ és a Glória, melyet a betlehemi angyalok zengtek Krisztus születésének éjtszakáján.⁴ Az apostolok arra tanították a népet, hogy zsoltárokkal, dicséretekkel intsék egymást és az Úrnak mindenkor hálát adjanak.⁵

Ilyen előzmények után az ének az egyháztól elválaszthatatlan, szerves tartozéka lett a keresztyénségnek és ahol az Úr nevében összejöttek, ott felhangzott az Ő dicsőítése, üldöztetéskor segítségül hívása, mind ének formájában. Isten végtelen fenségét a lélek jobban vélte megközelíteni a dal szárnyán, mintha csak elmondta volna, ami szívében feküdt.

Philo, Jézus kortársa már többféle éneket hallott „jó rendtartással, szerepükhöz illően fegyelmelve” énekelni a keresztyének által (Philo: *De Vita contemplativa*).⁶ Római Kelemen már Pál apostol korában rendszabályokat állított össze az egyházi éneklésről. A harmadik században Alexandriai Kelemen, Origenes, Cyprianus, a negyedik században Basilius, Ambrosius, Augusztinus, Hieronymus és Chrisostomus gyakorolt nagy hatást az egyházi énekre. Augustinus a természetesség és egyszerűség védője volt, Hieronymusban ismerjük a koráléneklés megalapítóját. Ezek feljegyzéseiben, utasításai-
ban találunk említést a keresztyén istentiszteletről és éneklésről.

¹ Bővebben lásd: Hegyi László: *Az egyházi ének kezdetei*. Bp. 1941.

² Lukács ev. I. 46—55.

³ Lukács ev. I. 68—79.

⁴ Lukács ev. II. 14.

⁵ Pál Kol. III. 16., Efez. V. 19.

⁶ Sörös Béla: *A magyar liturgia története*. Bp. 1904.

A zsoltárok és himnuszok alkotják az istentisztelet két jellemző énekformáját. „Himnuszt egyedül Istennek és egyszülött Fiának, mint Istennek énekelünk: és dicsőítjük Istent és Egyszülöttjét ugyanúgy, mint a nap, hold, csillagok és az egész mennyei sereg. Mert mindebből isteni kórus alakul, mely a hívő emberekkel Istent és Egyszülöttjét himnuszokkal dicsőíti” — nyilatkozik Origenes.⁷ Ambrosius pedig teljes elragadtatással festi a zsoltárok hatását: „Mi szebb a zsoltárnál? Isten dicsőítése ez s a keresztyének hitvallása... az öregek feledik szigorúságaikat, komolyságukat, fiak és leányok veszély nélkül énekelnek, kedves, hajlékony szavakkal. Mennyi bajt okoz az egyháznak felolvasások alkalmával a nép csendben tartása, de mihelyt hanzik a zsoltár, azonnal mindenki elhallgat. Királyok és császárok szintúgy énekelhetik a zsoltárokat, mint a nép Minden fáradság nélkül megtanulhatók és örömmel emléünkben tartjuk. Az egyenetlenek között egyességet szülnek s a megbántottakat kibékítik. Ki is ne bocsátana meg annak, kinek szavával egyesülve emelkedik Istenhez? A zsoltár egyszersmind tanítás és gyönyör. Gyönyörködve énekeljük, okulás végett tanuljuk. Nem tartós az, mit kényszerülve kell tanulni, de amit valaki örömmel tanult, többé el nem felejt.”⁸ Ambrosius különösen nagy hatást gyakorolt az egyházi énekekre. Az előtte szokásos fél-éneklést, szavalásszerű recitálást felváltotta a „cantus harmonicus” néven nevezett új éneklési rendszerével. A fejlődés folyamán a nagyobb városok külön iskolákat állítottak az énekesek nevelésére. (Sylvester pápa iskolája Rómában.) Már a művészi énekekre törekedtek. Nagy Gergely reformálta az egyházi éneklést és meghonosította a „cantus planus”-t, azaz a mérték által okozott változatosságot mellőzte és énekeiben minden hangot egyenlő időértékkel látott el. (Gregorián). Ambrosius rendszere fennmaradt, de az egyházban nem ápolták. Nagy Gergely rendszerét tartotta meg az egyházi tekintély és máig ez maradt fenn a katolikus hivatalos használatban. De Ambrosius néhány énekét még ma is énekelik az ünneplő nép templomaiban (pl. Te Deum).

⁷ Hegyi: i. m. 68. lap.

⁸ Sörös: i. m. 66. lap.

Az ősi liturgia egyes előírt és meghatározott darabjai voltak azok, melyekre a gregorian énekszabályai vonatkoztak. Ilyen énekfajok voltak az antiphonák (pl. Veni Spiritus): eredetileg a váltakozó éneklés, később az egyes zsoltárok előtt álló vers nyere e nevet; a sequentiak (pl. Juste Iudex Jesu Christe) vagy jubilatíók, örömeének, ezeket az alleluja folytatásaként énekelték. Örömmel fogadták el a keresztyén istentisztelet céljaira azon énekeket, melyek ugyan az ószövetségben fordultak elő, de részben profeticus tartalmukkal, részben magasztaló hangjukkal a szent alkalmakra megfeleltek. Ilyenek voltak az ószövetségben Mózes két éneke, Ézsaiás (Ézs. XII. 1—6.) Habakuk (Hab. III. 1—19.) éneke, az újszövetségben Zakariás, Mária és Simeon éneke (Luk. II. 29—32.). Ide tartoznak Jeremiás siralmi, a Lamentációk, ezeket nagyhéten, szerdán, csütörtökön és pénteken énekelték. Tisztán bibliai szövegek ezek gregorián dallamra.

Nagy számuk és minden éneken felülálló szépségük miatt külön csoportban sorozhatjuk a himnuszokat. A legrégebb időktől fogva az Istent és a szenteket dicsérő éneket nevezték himnusznak. Az eredeti himnuszok között különösen az első időben sokat találunk prózában. Az egyház liturgikus himnuszai — Hymnus angelicus, Hymnus Seraphicus, Trisagion, Hymnus glorificationis — mind prózában íróttak.

Legelső himnuszköltőnk Tertullianus († 223), Clemens († 216 előtt) és Origenes († 254. A görög himnuszköltészet főbb képviselői Alexandriai Kelemen, Sophronius († 636), Philotheus (V. sz.), Damaskusi János († 753) műveikkel hatnak a latin himnuszköltészetre is. Mind több és több költő jelenik meg és lassan a himnuszírók száma beláthatatlan mennyiségre nő. Legnevezetesebb latin himnuszköltők Hilarius († 368), Ambrosius († 379), Damasus († 384), Sedulius (V. sz.), Prudentius († 405 után), Gregorius († 604), Beda Venerabilis († 735), Rabanus Maurus († 856), Abaillard Péter († 1142), Clairveauxi Bernát (†1151), Celanoi Tamás († 1255), Bonevatura († 1274), Jacoponus († 1306) és Aquinoi Tamás († 1274).

Énekköltészet Magyarországon a reformáció előtt. A katolikus egyház megszilárdulva, a kezdettől folyó belső dog-

matikai vitákat nem tekintve, nem támadott és nem volt szüksége védekezésre. Az egyházi éneket, a himnuszokat őszinte kegyelet, mély áhítat hatotta át. Az eretnekeknek csak a világosság útjára térítéséért könyörögtek Istenhez, nem megsemmisítésükért.

Hazánkban is ez volt a helyzet. A keresztyénség elterjedésével és a lelkekbe való felszívódása után nyugalom következett. Nem volt ellensége, mely ellen a költészetben is síkra kellett volna szállani. A buzgó vallásosság mellett jelentkezik az a tény, hogy a nép kedvelve a régi, örökölt nemzeti dallamait, ezeket az egyházi énekekre alkalmazni próbálta. Hogy ez így volt, arra mutat a Kálmán király alatt tartott esztergomi zsinaton hozott határozat: „Nihil cantetur in ecclesia nisi quod fuerit in synodo collaudatum”. Ezen eltiltott énekek között kereshetjük talán az újonnan keletkezett és nemzeti dallamainkat hordozó magyar himnuszokat és népénekeket.

Tekintsünk most kissé behatóbban a reformáció előtti, hazai egyházi költészet felé, annál inkább, mert szoros kapcsolat van a majd meginduló reformáció első énekanyagával. Hogyan jelentkezett nálunk a gregorian, a középkori himnusz-költészet?

Szent István korában, de még előbb Géza fejedelem idejében a gregorian virágkorát élte, úgyhogy, mikor Géza váiasztott a nyugati és keleti keresztyénség között, nemcsak, hogy a nyugathoz csatolt bennünket, hanem liturgiailag is pályát szabott az elkövetkezendő időkre. Szent István gondot viselt arra, hogy az istentisztelet fényét emelje, ezért a pécsváradi apátságnak 25, az esztergomi érsekségnek 20 liturgikus könyvet adományozott (gradualék, psalteriumok, antiphonálék, lectionálék, sequentiálék, himnariumok, stb. — a mise részei kezdetben külön könyvekben jelentek meg). A liturgikus könyvek száma ettől fogva állandóan nőtt. A tihanyi apátság alapító levele (1055) még csak 55 darab, Szent László 1093-iki oklevele már 29 liturgikus könyvet említ. A nagyszebeni Boldogasszony templom 1372-iki leltára 15, de már a XV. század elején a zágrábi székesegyházé 71 liturgikus könyvet tartalmaz. A monostorok és székesegyházak mellett feltűntek a káptalani, a kolostori iskolák két tagozattal: trivium-

és quadriviummal. A quadrivium egyik tárgya a musica volt, természetesen csak gregoriant érthetünk ez alatt. De tanították a korálist a városban is és a falusi iskolákban. Adatunk van arra, hogy Arnold regensburgi bencés pap antiphonáit, responsoriumait az esztergomi növendékpapok és bencések betanulták és énekelték (1028). Ugyanekkor alapította Gellért püspök a marosvári — csanádi — iskolát, itt ismerjük meg az első énekmestert — Canonicus magistert — Walter kanonokot. A legrégebb Magyarországon írt sacramentarium az ú. n. „Hahóti“ kódex, melyet Kniewald Károly hahóti rendeltetési helye miatt jelölt meg ezen a néven.¹⁰ A legrégebb hangjegyes emlékünkhöz a Praykódex. A boldvai Keresztelő Szent János apátság számára készült. Keletkezése az 1192—93 és az 1195—96 évekre esik.¹¹ A kódex szerkesztőjének erős magyar érzelmére mutat a „Sermo supra sepulchrum” latin szöveg magyar változatának elkészítésén kívül az, hogy a kódexben található naptár eredeti bejegyzései között ott vannak Szent Istvánnak ünnepei (Aug. 15, Aug. 20, Okt. 2.), Szent László (Jún. 27.), Szent Imre (Nov. 13.), Szent Gellért (Júl. 26, Szept. 24.) és Szent Erzsébet (Nov. 19.) ünnepei is.¹²

A korális eddig tárgyalt korában valódi gregorian szöveg eredeti gregorian dallamot énekelték. Haladást mutat a „Gaude Felix Ungaria” kezdetű XIV. századi Erzsébet-himnusz. Itt a liturgikus szöveg latin, de magyar szerzőtől származik, a dallam azonban még korális melódia. Egy további fejlődési fok a Nádor-kódex három himnusza, hol magyar nyelvű szöveget találunk, de régi gregorian dallamot.¹³ A magyar szöveg hangjegyek alá van írva. Valószínűleg ezeket és más reánk nem maradt énekeket használta a szerzetesség, de talán a nép is.

Ez esetben már a reformáció előtt is beszélhetünk bizonyos mértékben népénekletről. Hogy ez így van, azt bizonyítja az esztergomi zsinat határozata is (1114 körül), mely szerint csak a zsinat által jóváhagyott énekeket szabad az

¹⁰ Kniewald Károly: A „Hahóti kódex”. M. K. Sz. 1938. 97. l.

¹¹ Kniewald Károly: M. K. Sz. 1939. 454. l.

¹² Kühár Flóris: A Pray kódex rendeltetése, kora... M. K. Sz. 1939. 229. l.

¹³ Huber Frigyes: Rövid korális tanfolyam. Bp. 1931.

egyházban énekelni. Úgy látszik a magyarnyelvű éneklés a templomokba is behatolt és nemcsak körmenetekben és ünnepeken énekelte a nép. A Pray kódex is a magyar nyelvnek egyházi használatát mutatja „azután ének legyen, dicséret az Úrnak, majd beszéd a néphez, aztán béke adandó a népnek” (Feltámadási szertartás). Kódexeinkben pedig több adat van a magyarnyelvű éneklésre. Példának említhetjük a Peer kódexbeli „Óh kegyes Szűz Mária” kezdetű éneket (236. l.), ugyancsak e kódexből az „Idvöz légy Istennek szent teste” (242. l.) kezdetű és a „Jer mi dicsérjük, áldjuk”-kezdősorral rendelkező éneket, melyet egy 1505-ben nyomtatott misekönyv 1514. évi bejegyzésében találunk.

Ha a rendelkezésünkre álló kódexeket átlapozzuk, a latin egyházi költészet sok remekművét találjuk meg prózai, részben pedig már verses fordításban. Hogy csak néhányat említsünk: antiphonák közül *Veni Sancte Spiritus: reple...* (Winkler k. 37; Keszthelyi k. 437, Érsekújvári k. 144.), *Salve Regina...* (Tihanyi k., Kazinczy k.). *Sequentiák: Juste Iudex Jesu Christe...* (Peer k. 90, Czech k. 348.), *Veni Sancte Spiritus et emitte* (Érsekújvári k. 147, stb.). A himnuszok jelennek meg a legnagyobb számban, szinte elárasztják a kor vallásos irodalmát. A legszebb himnuszokat lefordítják, hogy továbbadják mindazoknak, kiknek lelke telve hálával és kik szomjúhozzák a formát, melybe saját dicséretüket is beleérezzék. Így fordítják le először a *Te Deumot*,¹⁴ a *Vexilla regis prodeunt, Christe qui lux es et dies* (Thewrewk k. 130, Lobkowitz k. 254), *Conditor alme siderum, A solis ortus cardine, Puer natus in Bethlehem, Surrexit Christus hodie, Verbum superbum prodiens, Veni redemptor genitum, O gloriosa Domina, Ave Maria stella, Imperatrix gloriosa* stb. kezdetű legszebb himnuszokat. A liturgikus himnuszokat is mind meg találjuk magyarnyelvű kódexeinkben. Különösen a *Hymnus angelicus* (*Gloria in excelsis Deo*) örvendett nagy népszerűségnek. Karácsonykor később még gyakrabban énekeltek. Ezen

¹⁴ Apor k. 125. és 136., Döbrentei k. 233., Peer k. 292., Kulcsár k. 50., Festetich k. 21. és 241., Keszthelyi k. 48., Gömöri k. 51. A Peer k.-beli szöveget kottákkal találjuk. A Battyhány k.-ben is előfordul. V. ö. Vargha Damján: *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*. Békefi Emlékkönyv, 1912. 181. kk. lk.

himnuszokat az őszinte kegyelet és áhítat hatja át. Sugalmazó gondolatuk a megváltás ténye. Tárgyuk Krisztus, Mária, kit rajongva magasztalnak, Jézus szenvedéseinek újra átélése, álmélkodás a szeplőtelen fogantatás miszteriumán, hálaadás az emberiség csodás megváltásáért.¹⁵

A fordítás mellett azonban csakhamar feltűnt az eredeti magyar énekköltészet. A latin himnuszok áhítatos, mély vallásos tartalma a lángolólelkű szerzeteseket arra ihlette, hogy ők is megpróbáljanak eféléket írni. Ilyen eredetű magyar énekek a „Szentlélekről szóló imádság” (Gömöri k., Gyöngyösi k.), a „Boldogságos Szűzről”, „Szűz Máriáról való ének” (Vásárhelyi András éneke), Szent Lászlóról való ének (utóbbiak a Peer kódexben) stb. Magyar származású énekeket találunk még a Winkler kódexben is.

Nagy kedveltségnek örvendtek a zoltárfordítások is. Az antiphonák, collekták, oratiók nagyrésze is a zoltárokból vett. Ezeket prózai fordításban recitálták. Kódexeink közül az Apor, Keszthelyi és Kulcsár kódexekben találkozunk a legtöbb zoltárral. A zoltárok éneklése ezidőben még nem jelentkezett.

Így állt a helyzet a reformáció előtt. A katolikus egyház nagy készletre tett szert a kegyes egyházatyák és névtelen, buzgó, mélyenérző szerzetesek jóvoltából.

Mindezeket azért tartottuk szükségesnek elmondani, mert később majd hivatkozunk rájuk. De meg a protestáns énekkészlet első forrása éppen ez az egyházi költészet volt. Azonban már e magas műveltség, fejlett irodalom mellett jelentkeztek a bomlasztó tényezők.

A középkornak biztos, de zord erkölcsi alapja megingott. Az egyház elvesztette a magaslatot, melyen dicsfénytől övezetten állt. A középkori egyházegység repedezni, bomlani kezdett. A pogány szellem hatalmas mértékben terjedt, a műveltség is az ókor kultúráját fogadta el példának, ebbe merült el, ennek filozófiáját tette magáévá és követte. A vallás a birtokpolitika eszköze lett, így az átpártolások napirenden voltak. Mint felszabadító szellemi forradalom érkezett meg a refor-

¹⁵ Bővebben és betűhív szövegekkel Horváth Cyrill: Középkori verseink I. k. Bp. 1921.

máció. „Az egyházegységet tehát nem a reformáció tette tönkre, éppen ellenkezőleg, a reformáció megmentője és teljességre vivője volt azoknak a lelki értékeknek, s kivált ama lappangó evangéliumi lelkeségnek, melyeket a Jagelló korokban teljessé vált egyházi süllyedés és romlás magával eltemetni készült.¹⁶

¹⁶ Révész Imre: A magyar protestáns egyház története. Debrecen, 1938.

A REFORMÁCIÓ SZÁZADA.

I. A reformáció elterjedése. Már a mohácsi vész előtt jelentkezett Luther tanának hirdetése hazánkban. Igazolja ezt, hogy már 1521-ben Szatmári György esztergomi érsek az ország valamennyi nagyobb városának templomi szószékéről kihirdette Luther pápai kárhoztatását. 1522-től megindult a magyarországi ifjaknak Wittenbergbe való vándorlása. A wittenbergi egyetem legelső magyarországi hallgatója Baumheckel György besztercebányai 1522, a másik Czirják Márton lőcsei diák 1522 volt. Utánuk már mind többen látogatták a híres egyetemet, a lutheri reformáció székhelyét.¹⁷ A XVI. század végéig 600 magyarországi ifjú járt Wittenbergben. A bányavárosokban határozott rokonszenvvel fogadták Luther tanait (Cordatus Konrád). 1522-ben Sopronban ferences szerzetesek prédikáltak a lutheri reformáció szellemében és a polgárság körében határozott állásfoglalás történt Luther mellett. De ezt a mozgalmat még elfojtották. Kassa, Lőcse szintén reformszellemű prédikátort hallgatott. Ez időben Henckel János és mellette iskolaigazgatóként Melanchton tanítványa, Cox Lénárd — angol eredetű humanista költő — működtek Kassán. 1521-től Eperjesen és Bártfán oly nagy volt az érdeklődés a reformáció eszméi iránt, hogy Sárosmegye területére is kihatott, a papok és világiak közé egyaránt. 1524-ben Szepes vármegyében az evangélikus vallás elterjedése ellen érelyes fenyegetésre volt szükség katolikus részről. Az erdélyi szász földön a papok, szerzetesek és a polgárság a régi tanokat megtagadták és Luther útmutatásai szerint rendezett istentiszteleteken vettek részt. A nagyszebeni királybíró, a szász comes Pempflinger Márk is pártolta a mozgalmat. 1525-ben Székesfehérvárott lutheri szellemű igehirdetést tartottak. Ugyanígy Trencsén megyében is. Feltehető tehát, hogy a

¹⁷ Hanuy Ferenc: A lutheranizmus Magyarországon a mohácsi vész előtt. Kath. Szemle 1906. évf. és Géza Szabó: Geschichte des ung. Coetus an der Universität Wittenberg Halle, 1941.

nagybírók egy része már a reformáció felé hajlott. Főként Brandenburgi György örgróf támogatása volt igen hathatós, kinek az Alföldön és a tiszántúli részeken hatalmas birtokai voltak. De Budán is korán és nagy eredménnyel terjedt el a reformáció; 1521-ben a polgárság reformátori érzelmű papot hívott Cordatus Konrád személyében, ki erősen küzdött az evangélikus hit mellett és wittenbergi reformátorok könyveit hozatta és terjesztette. 1525-ben kiderült, hogy a polgárság leglőkelőbbjei is belekeveredtek a lutheránusság gyanújába, így teljes szigort sem egyházi, sem világi hatóság nem gyakorolhatott velük szemben.' A királyi udvarban is terjedt a reformáció. Mária királynő is Luther híve lett. Eleinte Rotterdami Erazmus rajongója volt és Lutherben is csak Erazmus bátor, színtvalló tanítványát látta. Henckel Jánost fogadta udvari papjának, ki erasmista volt, de szívesen hallgatta később a tüzes, lutheri lelkű Cordatus prédikációit is. Brandenburgi György nyíltan Luther mellé állt, sőt levelezésben is volt a reformátorral. Pók János udvarmester, Grinaeus Simon, Ortel Vid budai főiskolai tanárok szintén pártolták a lutheri reformáció ügyét.

Hogy az evangélikus hit mennyire elterjedt már a mohácsi vész előtt hazánkban, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy üldözése is megkezdődött. Verbőczy indítására hozta az 1523-iki budai országgyűlés 53. cikkelye azt a rendelkezést, hogy „A király mint katolikus fejedelem minden lutheránust és azok pártfogóit és követőit, mint nyilvános eretnekeket s a szentséges szűz Mária ellenségeit halállal és minden javaik elvesztésével büntesse.” II. Lajos királyi biztosokat küldött a veszélyeztetett városokba és megparancsolta, hogy Nagyszébenben Luther könyveit, iratait megégessék. Bártfa tanácsát fej- és jószágvesztéssel fenyegette meg, ha papjait nem küldi el és világi egyéneit, kik vallásjavítók, nem bünteti „mindennemű kínzással” (1525). A bányavárosokban kiűtött bérmozgalom forradalmi megindulását a lutheri tanítással hozták kapcsolatba és halálos ítéleteket hajtottak végre. Egy ilyen bérmozgalom kapcsán végzett inkvizícióból kifolyólag kellett máglyán vértanúhalált halnia 1527-ben a libetbányai lelkésznek és tanítónak, Nikolai Fülöpnek és Gregorinak.

A Wittenbergbe tanulni siető ifjúúság az evangélikus tanokkal hamar hazatért és csakhamar tőzsgyökeres magyarok hirdették legerősebben a megreformált vallást.

Az egyházi birtokokból világi nagybirtokok lettek, a főurak igyekeztek mind országvédelmi célból, mind pedig, hogy saját hatalmi törekvéseiket kielégítsék, birtokaik határát tágítani. E nagybirtokosok udvarai lettek a reformált hit központjai s a Wittenbergből hazatért teológusok itt találtak pártfogásra, menedékre és munkaalkalomra. Ilyen központok voltak Nádasdy Tamás birtokai (Vas, Sopron, Fehér, Zala megye); Nádasdy felesége, Kanizsai Orsolya szintén az új egyház felé hajlott. Pártfogoltjuk Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János volt. A Batthyányak, Zrínyiek is buzgó védelmezői lettek a hazai protestantizmusnak (Vas és Zala megye). Már igen korán Luther tanaihoz csatlakozott az Ostffy család¹⁸. Tolnában és Baranyában is hódított a reformáció. Sztárai Mihály messze vidékre kiható sikereket ért el. 1551. június 10-én Tuknai Miklós nevű barátjához intézett levelében ezt írja: „két éve múlt már, hogy én Isten akaratából és a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában — mint első és egyedüli — Laskó városában, mely egy magyar mértföldre esik Eszék-től, az Úr igéjét hirdetni kezdtem és már innen és túl a Dunán és Dráván a többi testvérekkel és a Szentlélek segélyével 120 egyházat építettem”¹⁹. Zemplénben a Homonnay-Drugethek mellett Perényi Péter volt a harmincas évektől kezdve nagy pártfogója a reformációnak (Gálszécsi István, Benczédi Székely István). A Perényi uradalmak reformációja Perényi Gábor alatt tetőződött be (Siklósi Mihály, Kálmán-csehi Sántha Márton), ki megalapította a sárospataki iskolát. Ugyanígy terjedt a reformáció a Duna—Tisza közén is (Szegei Kis István, Abádi Benedek), a Tiszántúl, hol özvegy Perényi Gáborné Frangepán Katalin, fia, Perényi János és Drághffy Gáspár szerepeltek mint pártfogók. Oltalmuk alatt működött Ozorai Imre. Debrecenben Török Bálint és családja

¹⁸ Révész: i. m. 55. kk. 1.

¹⁹ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és költészete. E. Ph. K. 1883. 794. l. — A műveltségi központok kialakulására vonatkozólag Horváth János egyet. ny. r. tanár úr egyetemi előadásaira támaszkodtam.

segítette elő a reformáció elfogadását. A Felvidéken és Erdélyben a németajkú protestánsok méginkább sietteték a megújított keresztyénség elterjedésének folyamatát.

A reformáció megerősítette a magyarság faji érzetét és nemzeti öntudatát az anyanyelv használata által. Fellendült a magyarnyelvű irodalom, nagy kezdő sebességgel emelkedett a termékek száma és a hívők tömegével rajzoltak az „új hit” védőszárnya alá, hol Istent és a keresett lelki békességet vélték megtalálni. E szomorú században a magyar biblia és a magyar egyházi ének volt az a kapocs, mely a Habsburgok, a hódoltság és a nemzeti királyság területén széthúzó magyarságot összekötötte. Az első protestáns prédikátorok átvették Luthertől a hit terjesztésének leghatásosabb módját, az egyházi ének ápolását. Zengett az ének a prédikátorok ajkáról és amerre szállt, az emberek szívükbe fogadták és hitük megerősödött.

II. Énekügyi rendelkezések; a XVI. századi evangélikus liturgia. Az ének elsőrendű szerepét a XVI. századi zsinatok csaknem mind hangsúlyozzák. A század második felétől kezdve azonban már mindinkább a svájci reformáció befolyása kezd érvényesülni. Az 1555-iki II. erdődi zsinat XV. cikke kimondja, hogy „Fel kell ügyelni arra is, hogy az egyházban sem a könyörgésekbe, sem a himnuszokba (dicsénekek), sem a felolvasásokba (lectiones), sem a folyó beszédekbe (prózába) be ne vétessék semmi, ami a kanonikus könyvekben és a bevett szerzőknél megírva nem találtatik, s hogy azon külszertartások, amelyek a kegyességre, rendre és az egyház nyugalma hatásal vannak, megtartassanak; és hogy míg a templomokban az egyházi szertartások folynak, addig házi vagy világi dolgokat sem magok ne végezzenek, sem pedig házaiknál végeztetni ne engedjenek, hogy így együtt énekelvén dicsőíttessék folytonos dicséretekkel az isten. Mert ideje van a munkálkodásra, ideje van evésnek, ivásnak és ideje van a szent dolgokkal foglalkozásnak”²⁰.

A *medgyesi zsinat* (1545) a németországi, lutheri istentisztelet rendjét ajánlja az ott használt énekekkel. Az éneklés

²⁰ Kis Áron: A XVI. sz.-ban tartott ref. zsinatok végzései. Bp. 1881. 40. l.

lényegét jellemző módon az *egervölgyi hitvallás* (1562) fejezi ki, a magyar református egyház első nevezetes liturgiai forrása. „A szentírásból szerkesztett énekeknek, leiki versezeteknek, zsoltároknak, dicséreteknek a szentek gyülekezetében szívvel-lélekkel, valamint a gyülekezeteken kívül is szívből, hit által Isten kegyelmével való éneklését mind a hallgatók, mind magok az éneklők épülete és oktatása tekintetéből helybenhagyjuk, mint az isteni tisztelet részét az egész szentírással együtt. Valamint a patriarchák, próféták, Dávid, Krisztus és az apostolok a gyülekezetben az Úr templomában, a régi egyházzal együtt megtarták az ének használatát. A Dávid zsoltárai s Mózes énekei kiválólag ily használatra szerkesztettek.

Az éneklésben pedig három kívántatik meg. Először, hogy az írásból merített kegyes énekeket énekeljük józanon, szerényen és épületesen. Másodsor, hogy szívvel-lélekkel a jelenlévő néptől megérthetőleg, ismeretes nyelven énekeljük, hogy a hallgatók tanulhassanak és okulhassanak, mint az apostol az I. Kor. 14. parancsolja. Harmadszor, hogy lélekben és igazságban kellemesen és a nép hitbéli épületével énekeljünk Isten magasztalására és dicsőítésére, mint a Kol. 3. Efez. 5. mondja. Az atyák mindnyájan s némely zsinatok és végzések is a jelzett helyek felől azt tanítják, hogy így kell énekelnünk. Megvetjük, mint haszontalan babonát és rút balgatagságot a pápistáknak s a hozzájuk hasonlóknak énekét, akik nem értett idegen nyelven, stentori hangon, magasan harsognak s Pál bizonyosságaként úgy szólnak a gyülekezetben, mint idegenek, esztelenek. Mert azt parancsolja az apostol, hogy mérsékelten, alázatos hangon s minden nép és nyelv közt a nemzeti nyelven hirdessük az igét és énekeljünk. Azok is hibáznak, akik az éneklésben résztvételt megtagadják, hanem csak hang nélkül akarnak szívükben mormolni, midőn az Úrnak lelke azt parancsolja, hogy lélekkel, azaz szóval, értelemmel, oktatólag és intőleg zengedezzünk és énekeljünk. Hallgatással pedig senki a gyülekezetben nem taníthat. Mind világi, mind más szent énekeket énekelünk. A hívek énekei pedig hasonlók a figyelmes olvasáshoz, minő az ősegyházban az apostolok idejében szokásos volt, mint a görögök zenéje és az írók határozott bizonyításai igazolják. Az angyalok, próféták, a Krisz-

tus, az apostolok énekeltek²¹. Későbbi protestáns zsinatok is csaknem mind említést tesznek az éneklésről. Az 1567. évi *debreceni zsinat* az éneklés fontosságát nyomós okokkal igyekszik bizonyítani: „Az Isten lelke az egyházbéli keresztyének között való szép énekléseket ez okokkal bizonyította: Első: mert a negyedik parantsolatban az Úr azt mondja: megszentöld az innepet. A keresztyéni éneklések istentisztelet, dicséret és hálaadás, hát szükség és méltó lenni a keresztyének között... Másik: Szent Pál Eph. 5. Col. 3. parantsollya, hogy hymnusok, pszalmusok és lelki énekek által dicsérik az Urat... Ötöd: Istennek kedves, sokat épít az éneklés, gyakorta foganatosabb a gyöngék között az éneklés, hogy nem, mint a tanítás: mert erre rája mennek és meghallják, sokakat Isten éneklés által térít meg. Hatod: Isten az embernek ékes szavát nem heyába teremtötte, hanem azért, hogy Istent dicsérje véle.”²² *Ugyanezen zsinat* XVII. cikke is szól az éneklésről: „A himnuszokat és énekeket épületesen, anyai nyelven, értelemmel kell az egyházban énekelni. Az éneklést, mint a tudománynak, buzításnak és isteni tiszteletnek részét, a szent írás szerint bevesszük... de úgy, hogy megértett nyelven énekeljenek. Mert az apostol bizonyossága szerin esztelenkednek és rontanak, akik a gyülekezetben ész nélkül, értelem nélkül tanítanak, énekelnek. — A bárgyúk és barbárok előtt ismeretlen nyelven visszabögnék. A hitformát, imákat vagy angyali énekeket, antifonákat (visszhangzatokat) kegyesen énekelni lehet.”²³ Végül a *csengeri zsinat* (1570) 47. tételében így nyilatkozik az éneklés módjáról: „Mindazon tisztességes és kegyes szertartásokat, amelyek Isteni igéjével megegyeznek, az Isten dicsőségére és az egyház épületére szolgálnak, úgy mint a szentírásból szerkesztett énekeket értelemmel, lélekkel és szívvel énekeljük és mgvetjük azon oktalanokat, akik ezeknek ellentmondanak, vagy a gyülekezetben értetlen nyelven külön énekelnek, avagy az egekig felordítanak, mint Baál papjai...”²⁴

²¹ Kis Áron: A XVI. sz.-ban tartott ref. zsinatok végzései. Bp. 1881. 152. l.

²² Kis Áron: i. m. 545. l.

²³ Kis Áron: i. m. 574. l.

²⁴ Kis Áron: i. m. 670. l.

Az említett zsinatok cikkelyei fejezik ki legjobban, mennyire fontosnak, hasznosnak tartotta a XVI. század a gyülekezeti éneket. Hogy református zsinatok végzéseit is idéztük, mindazért van, mert ezek rendelkezései, intései teljesen fedik Luther követőinek korabeli fölfogását. E felfogástól már eltér az 1566. évi *Helvetica Confessio* (XXIII. r. 4. pont.) figyelmeztetése, mely szerint „abban az éneklésben, melyet Gregoriánusnak neveznek, igen sok képtelenségek vagynak: ahonnét azt, mind a mi Ekklésiáink, mind más Ekklésiák, méltán vetették meg... A Canonica órákat, azaz az olyan könyörgéseket, mellyek a Napnak bizonyos óráira rendeltettek, és a Pápistáktól elénekeltetnek, vagy elmondatnak, nem tudták a Régiek, ...vagnak ebben sok képtelenségek is: mellyekre nézve azok helyesen hagyattatnak el az Ekklésiától.” (Huszthy Riskó Sámuel debreceni 1791. évi magyar kiadása, 165—66. 1.) Ez már tisztára református felfogást tükröz, hiszen az evangélikusok még sokáig énekeltek templomaikban a szép himnuszokat és a gregorián énekeket.

Az énekírók, reformátori munkásságú papok, tanítók is nyilatkoznak az éneklésről. Így *Gálszécsi István* énekeskönyvének ajánló-soraiban így ír: „Mert Szent Pálnak mondása szerint szükségesek ceremóniák és énekek az szentegyházban, hogy tudatlanokat taníthassanak és inthessenek félelemre, hitre és hálaadásra...” *Huszár Gál* pedig az énekekről szólván megemlékezik az énekköltészet elterjedtségéről, ezáltal feljogosít bennünket arra, hogy az ismert énekeken kívül is feltételezhessünk számos Istenes költeményt: „Vannak kezünknel több dicséretetek és a Krisztusnak születéséről, kiket mind ide nem akartunk írnia, miért hogy amint arányozzuk, némelyeket tudatlan emberek szerettek, kikkel a több jót is megrútítanánk.” Még a XVII. században is szükségesnek látták az éneklés módjáról utasításokat adni. Így *Gelei Katona István* ajánló soraiban, melyet az Öreg Graduálban Rákóczi György fejedelem előszava után találunk, így ír a gyülekezeti ének szabályairól: „A szent próféták Soltárit és azok mellett az Isten beszédéből a Szent Írásból használtatott és az közönséges keresztyéni hitnek ágazataihoz alkalmaztatott himnuszokat, lelki dicséreteket énekeljük szívből az Úrnak, az mi

nyelvünkön egymásnak tanulságára és intésére, az Istennek az ő velünk való jótéteményeiért való hálaadásra.” Az énekeskönyvek előszavai legtöbbszörre megemlékeznek az éneklés fontosságáról, módjáról és szépségéről.

Amint Németországban szállóige volt, hogy a nép beleénekelte magát Luther vallásába, úgy volt ez Magyarországon is. A régi vallás azonban még ott élt a hívek lelkében, ezt nem lehetett egy csapásra megszüntetni. A katolikus vallás elemei új formában tovább éltek. Az istentisztelet is eleinte csaknem ugyanaz volt, csak később alakították át annak régi rendjét. Luther a nemzeti nyelvű istentiszteletekre fektette a fő súlyt és ú. n. „német miséje” kevéssé különbözött a katolikus mise részzeitől. Hazánkban a XVI. századi egyházszervező zsinatok csaknem kivétel nélkül Luther reformját fogadták el és istentiszteleti szempontból is követték. A magyar evangélikus liturgia a XVI. század közepén hű volt a lutheri reformáció liturgikus lelkületéhez. Különösen az egyházi ének és zeneápolása mutatja, hogy a magyar evangélikusok magukba szívták Luther lelkét. — állapítja meg Jánossy.²⁵ A XVI. század magyar evangélikus liturgiájának forrásai a Heltai Gáspár Agendájában szereplő liturgia (1550), a boroszlói kódex²⁶ liturgiája (1569) és Huszár Gál énekeskönyvében található istentiszteleti rend (1574), mely utóbbi azonban nem teljes liturgia, hanem csak a reggeli istentisztelet — matutina laudes — rendje.²⁷ Az említett első két forrásban található istentiszteleti rend a következő:

1. introitus (psalmus, versus, kis glória, majd a psalmus, mint antifona ismételve.)

2. confiteor és kyrie

3. glória in excelsis... és a Laudamus Te („Duczeseg magassagban Istennek” — A Laudamus Te helyett nagy ünnepek kivételével igen korán meghonosult a „Dicsőség mennyben Istennek” éneklése.

4. salutatio

5. collecta imádság

²⁵ Jánossy Lajos: Az ev. lit. megújhdása... Bp. 1932. 150. l.

²⁶ Sörös: i. m. 155. l.

²⁷ Jánossy: i. m. 150. l.

6. epistola
7. graduale és halleluja (nagy ünnepeken ehhez még sequentia is csatlakozott).
8. evangélium
9. credo („Mi hiszünk az egy Istenben” népének)
10. prédikáció
11. gyülekezeti ének
12. általános egyházi imádság
13. praefatio
14. sanctus, hosanna, benedictus
15. úrvacsorai imádság
16. consecratio
17. agnus dei
18. Mi Atyánk
19. communio (szentség kiosztása, közben gyülekezeti ének)
20. postcommunio (antifona és hálaimádság)
21. salutatio
22. benedicamus
23. Aroni áldás
24. gyülekezeti ének.²⁸

Az istentisztelet középpontja az Úr szent vacsorájának ünneplése volt Minden ténykedés, mely ezt megelőzte, a hívők áhítatát növelte, lelkét Istenhez emelte, hogy méltóképpen, hálaadással és bűnbánattal, alázattal részesüljön a szent közösségben, melyet Isten szerzett megigazulására. Ez az igazi, evangélikus keresztyéni istentisztelet, melyben a pap a hívőkkel együtt énekkel dicséri az Urat és könyörög Hozzá, az éneklést elsőrendű fontossággal ruházza fel. A XVI. század énekkincse azért volt gazdag ú. n. liturgikus énekekben is.

A XVI. század végefelé azonban már mindinkább jelentkezett a zwinglianizmus és a kálvinizmus, majd a református vallás. Ez az evangélikus liturgikus élet fő erejét a „valóságos jelenlét” (presentia realis) hitét támadta, hogy az evangélikusok a liturgia épségét megvédjék, bocsátották ki Sopron, Vas és Zala vármegye esperességei (Reczés János, Tokoits György, Vidos Lénárd és Klaszekovics István) 1598-ban a kereszttúri-ágendát, mely azonban nem tartalmaz teljes liturgikus rendet.

²⁸ Jánossy: i. m. 152.

Itt mégis jelentkezik már a reformátusok hatása: az úrvacsora szentségét akaratlanul az istentiszteleti élet másodrendű tényezőjévé tették. Ezáltal a liturgia egyes elemei is kezdtek leválni. Először a praefatio és vele a sanctus, hosanna és benedictus.²⁹ A liturgia romlása már megkezdődött. Később mindinkább tovább színtelenedett és elveszítette csaknem minden jellegzetességét, logikus tartalmát, lényegét és elsőkélyesedett.³⁰

Az énekanyag három nagy forrásból táplálkozott. Az évszázados katolikus énekkincsből, a megújított vallás német énekkészletéből és végül a héber zsoltárokból. Ez utóbbi, amint majd bővebben látni fogjuk nem mindig közvetlen forrás. De merített a reformáció énekese magából is. Számos eredeti ének is gyarapította a mindig növekvő énekanyagot. Lássuk egyenként ezt a négy forrást. Mit merítettek belőlük és használtak fel Luther követői.

III. Katolikus hatás és átvétel. Mikor a reformáció a maga teljes erejével elterjedt hazánkban, túl volt már a gyermekidőkön, az ifjú-korát élte. Németországban általánosan hódított a fejedelmek és a nép körében. Hazai protestantizmusunk, bár a maga útját járta, nem vonhatta ki magát a katolikus költészet hatása alól. A középkori keresztyén líra mélyebb gyökeret vert már a nép szívében, minthogy azt az új eszme elnyomhatta volna. De nem is volt szükség rá, kínálkozott az átvétel lehetősége. Protestáns prédikátoraink nagyrésze kezdetben katolikus pap volt, saját éneküket hozták át az új vallás kereteibe. Az áramlás megindult, az ősi egyházból, mint bő forrásból, számos patak fakadt az útnakinduló reformáció istentiszteletének gazdagítására. Igen gazdag készlet állt tehát a megújított vallás rendelkezésére. Szinte kiaknázhatatlan tárháza az istentiszteleti énekeknek, s ha némely ének, himnusz tárgyánál fogva, tartalmát tekintve nem is felelt meg protestáns szempontból, azért találtak annyit, amennyi nyugodt kiegyensúlyozottságánál fogva megnyerhette tetszésüket. Az átvételnek két módját fedezhetjük fel. Az első mód, hogy

²⁹ Jánossy: i. m. 155—160. l.

³⁰ Az említett és e vázlatos áttekintés által részletesen nem tárgyalt istentiszteleti rendek pontos leírását lásd Jánossy: i. m. 150—160. l.

közvetve vesszük át az éneket. Ilyen közvetítő volt Luther. A nagy reformátor énekeinek egy részét — 12 darabot — latin himnuszokból fordította, illetve dolgozta át. Így a *Da pacem*, „Adj békességet Úr Isten” kezdetű VI. század végéről való latin himnuszt a „*Verleih uns Frieden gnädiglich*” német közvetítésével vettük át. Majd „*Jesus Christus nostra salus*” — „*Jesus Christus unser Heiland*” — „Jézus Krisztus dicsértessél”; továbbá „*Patrem credimus*” — „Mi hiszünk mind egy Istenben”; „*Te Deum*” — „Isten Téged áldunk”; „*Veni redemptor gentium*” — *Jöjj népek Megváltója*” énekek jutottak Luther feldolgozása által a hívek ajkára. Más német forrásból is merítettek átdolgozott himnuszt de inkább már a XVII. században.

Az átvétel másik módja, hogy az eredeti katolikus éneket közvetítő nélkül, egyenesen a forrásból vették át, fordították le latinból, vagy a már korábban fordítottakat átdolgozták és könyveikbe besorozták. Több helyen fennmaradt protestáns énekeskönyvekben a *Christe qui lux es, Veni redemptor, Patris sapientia*. Luther is ajánlotta ez utóbbi himnuszt éneklésre a wittenbergi egyháznak. A kedvelt himnuszok mind megtalálhatók a protestáns énekeskönyvekben: „Krisztus feltámadá” (*Chr. surrexit*) a Huszár Gál, Szegedi féle énekeskönyvben és Bornemisza, Gönczi gyűjteményében. „Gyermek születék Betlehemben” (*Puer natus in Bethlehem*) Bornemisszanál; „Hálát adjunk mindnyájan” (*Grates nunc omnes*) Bornemisszanál. Talán ennek átdolgozása, parafrázisa Dávid Ferenc „Adjunk hálát mindnyájan”-kezdetű éneke. Az „Emlékezzél keresztyén” kezdetű középkori himnusz, melynek latin eredetije még ismeretlen, a Szegedi Gergely énekeskönyvben található meg. A *Te Deumot* Benczédi Székely István fordította le (Téged Úr Isten). A *Veni creator spiritus* és *Veni Sancte Spiritus* latin himnuszok felhasználásával készült Batizi András „Pinkesd Innepire” kezdetű éneke. Megtalálható a Huszár és Bornemissza-féle, valamint a bártfai énekeskönyvben. Ugyancsak Batizi dolgozta fel a „*Christus surrexit*” kezdetű himnuszt „Az Krisztus feltámadásáról” című énekében. Ez igen kedvelt ének volt, a latin eredeti őse egy névtelen XIV. századi író *De resurrectione Dominini* című himnusza. De Batizi Luthert

is követte, kinek „Christ Lag in Todesbanden” kezdetű éneke (1524) szintén a fenti himnusz feldolgozása.

A protestánsok fordításaikban, melyek a katolikus énektermést dolgozták át, nem tértek el egyébben forrásaiktól, minthogy a darabokat megfosztották a jellegzetesen katolikus fogalmaktól és szellemtől. Érdekes jelenség, hogy sokszor Mária himnuszokat is átdolgoznak és azokat Jézusra vonatkoztatják. Ilyen ének többek közt az „Ave praeclara maris stella” magyar fordításban Huszár Gál és Bornemisza énekeskönyvében; ilyen a Gyöngyösi toldalék „Fényességes tengörnek csillaga”-kezdetű éneke Jézusra alkalmazva (Bornemisza ének).

A reformáció hatalmas számban vette át a himnuszokat, telve volt lelke hálaadással Isten iránt, hogy megtisztította hitüket és megajándékozta őket kegyelmével. Huszár Gál énekes könyve különösen sok szép himnuszt tartalmaz. E magyarrá fordított himnuszok lajstroma a következő:

- A solis ortus cardine — Teljes e széles világ. CCX. a.
 Ad coenam Agni providi — Úrnak végvocsorájára. CCLXXXVII. a.
 Audi benigne Conditor — Hallgasd meg mi kegyes. CCXXXII. b.
 Audi benigne Conditor — Hallg. meg. kegyelmes Úr Isten. CCXXXVIII. a.
 Christe qui lux es — Mint feltámadt fényes nap. CCXXXV. b.
 Chr. surrexit Mala nostra textit — Kr. feltámad a mi bűnünket. CCLXXIII.
 Coeli Deus sanctissime — Óh magas mennynek szentséges Istene. LXV.
 Conditor alme — Mindeneknek megteremtője. CXLII. b.
 Cuncti potens Kyrie — Uram Isten mennynek, földnek Ura. LXVIII. b.
 Festum nunc celebre — Mostani nagy ünnep. CCXCV. a.
 Gloria laus et honos — Dicsőség, dicséret és tisztesség. CCXXXIX. b.
 Hostis Herodes impie — H. dühös ellenség. CCXXI. a.
 Hostis Heroöes impie — Gonosz, kegyetlen Heródes. CCXXII. a.
 Iam lucis orto — Immáron a nap feljövén. V. a.
 Iam lucis orto — Mi keresztyének Tenéked. LV. a.
 Iam ter quaternis — Immáron az nap meghosszabbult. CCXXIII. b.
 Jesu nostra redemptio — J. Kr. mi váltságunk. CCXCVI. a.
 Jesu quadragenariae — Jézus idvösségnek feje. CCXXXIV. b.
 Immense coeli conditor — Mennynek és földnek nemes teremt. LXIII. a.
 Lucis creator optime — Fölséges Isten, mennynek, földnek Ura. LXI. a.
 Magna Deus potentiae — Óh nagyhatalmú felséges Úr Isten. LXVI. a.
 Nunc sancte spiritus — Immár mostan óh szent lélek. XV. a.
 O lux beata Trinitas — Óh dicsőséges szent háromság. CCCXXVIII. a.
 O lux beata Trinitas — Óh teremtő atya Isten, ki. CCCXXX. b.
 O pater sancte — Óh mi szent atyánk, kegyes. CCCXXVII. b.

Plasmator hominum Deus — Emberi nemnek teremő Istene. LXVII. a.
 Rector potens — Igaz bíró nagy Űr Isten. XXIII. a.
 Rerum Deus — Állatoknak megtartója. XXXI. a.
 Te Deum laudamus — Téged Isten dicsérünk. LXXIX. b.
 Telluris ingens conditor — E széles földnek nagy bölcs teremő. LXIV. a.
 Veni redemptor gentium — Jövel népeknek megváltója. CXLVI. a.
 Veni creator spiritus — Jövel Szentlélek Űristen, látogass. CCXIII. a.
 Verbum supernum prodiens — Mennyből az Ige lejöve. CXLVIII. b.
 Vita sanctorum — Szenteknek te vagy Krisztus ékessége. CCXXXVIII. a.

Luther hívei átvették a gregorian éneket és éneklési módot s vele a lamentációt és passióéneklést is. Mindkettőnek bibliai alapja volt, nem idegenkedhettek tőlük. Az istentisztelet céljaira az ünnep üdvtényét hirdető senquetiákat és az antiphonákat vették át (Igaz bíró nagy Űr Isten),³¹ Jövel Szentlélek Űristen lelkünknek vigasztása.)³² A liturgia gregorian énekei közül a legrégibbek a Kyrie-, Gloria-, Credo-, Praefatio-, Sanctus- és Agnus-énekek, ezek az eredeti evangélikus liturgia értékes részei.

Közös elemek mutatkoznak a zsoltárfordításokban is. A zsoltárirók, átdolgozók gyakori forrása a Vulgata volt. Ez ugyanis megközelíthetőbb volt, mint valamilyen más forrás, de nem is nagyon voltak még fordítások, legfeljebb prózaiai.

Ha pedig eredetit alkottak első protestáns énekszerzőink, azt is sokszor a katolikus ének dallamára írták. Igen sok dallamjelölés ú. n. ad notam katolikus énekek kezdősorát mutatja. Szemléltetésül vegyük csak a Szegedi Gergely-féle 1569. évi énekeskönyvet. Itt a következő katolikus énekek szerepelnek ad notamként:

Juste iudex. 21. l.
 Natus est hodie. 94. l.
 Iam cantemus. 95. l.
 Iam cantemus. 96. l.
 Natus est nobis. 98. l.
 Surrexit Christus. 98. l.
 Christus surexit. 101. l.
 Christus surexit. 105. l.
 Christus iam surexit. 106. l.
 Virgo Dei genitum. 128. l.
 Juste iudex. 155. l.

³¹ Bornemisza Péter és Szegedi Gergely énekeskönyveiben.

³² Bornemisza, Szegedi és Huszár Gál énekeskönyveiben.

Salve mater. 166. l.
 Ave fuit. 171. l.
 Ó kegyes Szűz Mária. 172. l.
 Ave gerarcia. 174. l.
 Conditior alme. 185. l.

Bornemisza énekeskönyvében a *Te Deum*, *O venerabilis virginitas*, *Patris sapientia*, *Cur mundus militat*, *O gloriosa o speciosa*, *Salve benigne rex Ladislai*, stb. szerepelnek dallamjelölésként.

A katolikus énekanyagának és a protestáns átdolgozásoknak legszebb harmoniáját a *Batthyány kódex* mutatja. Anyagának nagyrésze a középkori latin énekkészletnek protestáns istentiszteleti célra való alkalmazása. Mint ilyen a magyar protestántizmus legrégebbi énekanyagát őrzi, így a protestáns templomi ének legrégebb forrásaira mutat és a XVI. században kialakulóban levő protestáns graduál legrégebb alakját tárja eléink. Ez az énekeskönyv a legrégebbnek ismert tagja annak a gradualcsaládnak, melynek anyaga kéziratosszármazottjain keresztül belekerült a XVII. századi templom énekeskönyveibe, sőt egyik legfontosabb forrása a XVII. század egyetlen nyomtatott erdélyi graduáljának, az *Öreg Graduálnak* (1636). Még az 1784-ben kiadott „közönséges isteni tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv, mellyben vagynak hymnuszok soltárokból szerzett ditséreték, innepekre és egyéb alkalmatosságokra tartozó régi istenes énekek”-című gyűjtemény 1—67. lapján is oly himnuszok sorozatát találjuk, melyek a Batthyány-kódexben foglaltattak másolatai vagy azoknak javított változatai. A katolikus istentiszteletben régtől fogva énekelt latin himnuszok közül nagyon sokaknak találjuk itt meg protestáns magyar fordítását.

A Batthyány-kódex 1541—1563 között jöhetett létre. Beosztása követi a graduálok szokásos sorrendjét: reggeli dicséreték, adventi, karácsonyi, vízkereszti, virágvasárnapi, nagyheti, husvéti, mennybemeneteli, pünkösdi és szentháromságvasárnapi himnuszok. Ezen himnuszok állandósultak a protestáns használatban és a XVII. században rendszerint „Istenes himnuszok” címen többnyire a „Halotti énekek”-kel együttes kötetben jelentek meg.

A Batthyány-kódex himnuszai a középkori eredetiknek

csak utánérzései. Kevés a hű fordítás. Lássuk, mely latin himnuszokból merített ihletet a kódex írója, a himnuszok fordítója:

- Lux ecce surgit aurea — Új világosság jelenék. (1)
 Canticum Zachariae (Luk. I. 68—79.) — Áldott Izraelnek Ura. (3)
 Verbum supernum prodiens — Atya Istennek Igéje. (6)
 Verbum supernum prodiens — Mennyből az Ige lejöve. (7)
 Quod chorus vatum venerandus — Az Idvezítőt régenten. (8)
 Christe redemptor omnium — Mindeneknek teremtője. (11)
 Creator alme siderum — Csillagoknak teremtője. (14)
 Corde natus ex parentis? }
 Christe redemptor omnium? } — Az Atyának országából. (17)
 Veni redemptor gentium — Jövel népeknek megváltója. (19)
 A solis ortus cardine — Tellyes ez széles világon. (23)
 A solis ortus cardine — Naptámadástul fogva. (26)
 Hostis Herodes impie — Gonosz kegyetlen Heródes. (27)
 Deus creator omnium — Teremtő Atya Úr Isten. (29)
 Dies absoluti praetereunt — Az bűnök távol legyenek tőlünk. (30)
 Ex more docti mystico — Dicsérjük mindnyájan az Úr Istent. (49)
 Magno salutis gaudio — Örvendezzen már ez világ. (55)
 Aurea ad nostras deitatis preces — Oh kegyelmes Jézus Krisztus. (58)
 Panguē lingua — Jer, hirdessük mi Urunknak. (61)
 Vexilla regis — Örvendezzünk keresztyének. (65)
 Aurora lucis rutilat — Fénylik a nap fényességgel. (67)
 Chorus novae Jerusalem — Keresztyéneknek serege. (69)
 Lux „mundi” beatissimus }
 Splendor paternae gloriae — } Ez világnak fényessége. (71)
 Aeterna Christi munera — }
 Christi rex regium } Üdvöz légy Krisztus, ez világnak Ura. (73)
 Vita sanctorum — Szenteknek Te vagy Kr. ékessége. (76)
 Festum nunc celebre — Mostani ékes innepnap. (79)
 Jesu nostra redemptio — Jézus Kr. mi váltságunk. (83)
 Veni Sancte Spiritus — Jövel vigasztaló Szent Lélek. (85)
 O lux beata Trinitas — Oh dicsőséges Szentháromság. (91)
 Salve rex Misericordiae — Idvez légy örök Atya Isten. (93)
 Te Deum (Canticum sanctorum Ambrosii et Augustini) — Téged Isten
 dicsérünk. (95)
 Lucis creator optime — Felséges Isten, mennynek, földnek Ura. (103)
 Immense coeli conditor — Mennynek és földnek nemes teremtője. (105)
 Telluris ingens conditor — Ez széles földnek nagy bölcs teremt. (106)
 Coeli Deus sanctissime — Oh magas mennynek szentséges Istene. (108)
 Magnae Deus potentiae — Oh nagyhatalmú, felséges Úr Isten. (109)
 Plasmator hominis Deus — Emberi nemnek teremtő Istene. (111)
 Deus creator omnium — Felséges Isten, mennynek, földnek Ura. (112)
 Iam lucis orto sydere — Immáron az nap feljövén. (115)

- Nunc sancte nobis — Immár mostan óh Szent Lélek. (116)
 Rector potens — Igaz bíró nagy Úr Isten. (117)
 Nox atra rerum. — Látod, Isten, sziveinket. (119)
 Lux ecce surgit aurea — Könyörögjünk az Istennek. (128)
 Christe redemptor gentium — Atya Istennek egy fia. (130)
 Nox et tenebrae — Az éjszakai sötétség. (132)
 O pater sancte — Óh mi szent Atyánk. (135)
 Corde natus — Atya Istentől születék. (150)
 Lucis creator — Világnak nemes teremője. (152)
 Iam ter quaternis — Mostan az idők eljöttek. (154)
 Jesu quadragenariae — Minden mi szenvedésünknek. (155)
 Rerum Deus tenax vigor — Állatoknak megtartója. (118)

A közölt énekek sorrendje ragaszkodik a katolikus ritualis könyvek rendjéhez, a szentek ünnepeit azonban következetesen mellőzi. Máriát ünnepli még a kódex, de nem teszi többé a nemzet patronájává. Ez a Mária-tisztelet nem ellenkezik a protestánsok felfogásával, hiszen Jézus' anyjának tiszta szűzessége, alázatossága a protestáns ember előtt sem volt kétséges. Protestáns énekeskönyvekben mindenütt szó van „szép szűz”, „tiszta szűz”-ről. Ez azonban még nem jelent oly felfogást, mely szerint Mária minden bűn nélkül való lett volna.

Meg kell tehát állapítani, hogy a kódexben közölt himnuszok fordításai protestáns szelleműek. Ezt a felfogást alátámasztják azon sorok is, melyek a protestáns tanítás jegyében irattak. Ilyenek pl. a Krisztust egyedül közbejáróként emlegető sorok:

„Nincs náladnál több zálogunk
 menyországban több gyámolunk
 kívüled több bizodalunk
 Atyád előtt prókátorunk.” (55)

Más helyen:

„Nincsen nekünk segedelmünk
 Sohul nincsen bátorságunk
 Egyedül vagy te oltalmunk
 Sebeinkből gyógyulásunk.” (125)

A protestáns szellem tükröződik a „sola fides” tanítását tartalmazó versszakokból:

„Nevezzed őtet Jézusnak,
 mert idvessége népének
 kik az ő nevében hisznek
 bűnöktől megmenekednek.” (9)

Egy másik himnuszban:

„Bűnös ember, ha ezt hiszed,
 hogy te érted született
 és te érted megöletett,
 áldozott és fizetett
 te az bűntől és haláltól
 hát immár megszabadultál.” (64)

A megváltás protestáns értelmezése is több helyen jelentkezik:

„Te általad megváltattunk,
 teáltalad szabadultunk,
 teáltalad igazoltunk
 teáltalad idvezültünk.” (72)

A bőjtre való felhívást, arról való elmélkedést a fordító elveti. Pl.: egy helyen a „servemus hoc jejunio” sor helyén a fordító „és szolgáljuk ő irgalmát” sort alkalmazta. (49)

Másutt a latin

„Dictator abstinentiae
 qui ob salutem mentium
 hoc sanxeras jejunium”

versszaknak a magyarban

„Minden mi szenvedésinknek
 idei már eljöttek,
 hogy mi testünkben szenvedjünk
 és lelkünkben tiszták legyünk.” (155)

felel meg.

A példák közel sem merítették ki a kódexben található protestáns vonatkozásokat, a himnuszok csaknem mindegyikében találunk ilyen szellemet. A protestáns vonatkozás a fordítások technikáján is jelentkezik.

A fordítók általában a hűségre törekedtek, de magukat nem tudták megtagadni és talán nehézségbe is ütközött volna nekik a hű fordítás. Leghívebben fordították az „O Pater sancte” kezdetű latin himnuszt (Ó mi szent Atyánk. 135. l.). E hű fordításhoz talán azon változatok állnak legközelebb, melyek két himnusz összekeveredését mutatják. Ilyen pl. a „Jézus Krisztus mi váltságunk” kezdetű himnusz, amely a „Jesu nostra redemptio” és a „Aeternae rex altissime” kezdetű latin himnuszokból készült, mégpedig úgy, hogy az 1. 3. 6. versszak az első, a 2. 4. versszak a második szövegéből for-

díttatott. Az 5. versszakot egy ismeretlen változatból vehette a fordító. Ugyancsak két himnusz összeolvasztását mutatja az „Ez világnak fényessége” kezdetű, melyben a „Lux mundi beatissimus” és a „Splendor paternae gloriae” kezdetű latin himnuszok szövegét fedezhetjük fel. Ide tartozik az „Üdvöz légy Krisztus ez világnak ura” az „Aeterna Christe munera” és a „Christi rex regium” kezdetű himnuszok összeolvasztása.

Kevésbé hívek már azok a fordítások, melyekben az átültető saját felfogása nyilatkozik meg. Ide tartoznak a már említett protestáns jellegű sorok. De ide tartoznak az olyan jellegű változtatások, mikor pl. a latin „Mente canamus sobria” helyén ezt a sort találjuk „Hitünk győzelmes voltát” (55).

A hűség rovására megy a fordítónak azon eljárása, hogy az eredeti szövegébe beletold, gondolatokat felold, bővebben mond el. Az „Aurora lucis rutilat” kezdetű latin himnusz átültetésbe a fordító ezt a versszakot toldja bele:

„Megholt vala bűneinkért,
feltámadt igazságunkért,
hogy mi is vele egyemben
támadánk örök életre.” (67)

A „Vexilla regis” kezdetű himnusz latin négysoros strófáit pedig a magyar forlító nyolcsoros versszakokba oldja fel. A megindulás mégis hű, de a himnusz második fele már szabad átköltés. A bővülés oka általában az is lehet, hogy bővebb eredetiből fordított. Tehát nem tulajdoníthatunk minden toldást a fordítónak.

A fordítók a dallam miatt nagyrészt ragaszkodtak az eredeti szótagszámhoz. Ha azonban új dallamra készítették a fordítást, a szótagszám törvényében sem őrizték meg az eredeti versformáját, hanem csak a dallam zsongva fülükben, erre alkalmazták a magyar szöveget (Veni creator spiritus. 85.). A fordítás ilyenkor nem kötve törvényszerűségektől, az eredetihez hívebbnek mutatkozott az eddigieknél.

Az eddig tárgyalt fordítások többé-kevésbé hívek voltak eredetijükhöz, csak felfogáseltérések, toldások, bővítések akadályozták a teljes hűséget. A himnuszoknak egy másik csoportja már egészen szabad fordításban kerül kódexünkbe. Ide tartoznak elsősorban az egyszerűen szabad fordítások, hol a latin

szöveg magyar tolmácsolója a himnusznak csak alapgondolatát vagy néhány általa alkalmasnak vélt részét fordítja. Pl. a „Mindeneknek teremője” kezdetű himnusz (Christe redemptor omium), melyben Krisztust egyedüli megváltónak és megmentőnek mondja. Az utolsóelőtti versszak a hitújítás aktuális toldalékja:

„Te igédnek ellenségit,
te hitednek ellenőit
tgrd meg, hogy az te híveid
népnek mondhasák vétkeik.” (13)

Ilyen fordítás az „Ő dicsőséges szent Háromság” kezdetű himnusz is (O lux beata Trinitas. 91.1.). Csak az első versszak illeszkedik az eredetihez, de még itt is a latin „Iam recedit igneus, Infunde lumen cordibus” sorok magyar megfelelőjeként ezt találjuk: „Hitetlenségnek setéségéből kérünk ments ki minket.”. Talán a latin ihletén fakadó önálló himnuszpróbálkozás.

A szabad fordítások egy másik típusa a prózai szöveghez illeszkedő fordítás, amilyen az „Áldott Izraelnek Ura” kezdetű himnusz (3). Ez az u. n. Canticum Zachariae biblia szöveg versbe öntése. Ugyancsak ilyen a „Hallgassuk figyelmetesen” kezdősorral bíró ének is, mely a Nocturno lectiojához kapcsolódik. Oly latin himnuszt, mely ezt versbe szedte volna, nem ismerünk, talán magyar származású himnusz.

A kódex legszebb, legművészibb versei az u. n. vesperás himnuszok fordításai (103—114. 1.). „Himni de creatione ad singulos dies hebdomadarum” címmel szerepelnek a gyűjteményben. Valószínűleg a dallam kedvéért az eredeti jambikus nyolcasait a fordító sapphikus formába költötte át. Verselésük könnyed, dallamos, az átköltő már rímelésre törekedett. Talán e tökéletesebb, fejlettebb fordításnak köszönhető, hogy e himnuszok még a XVII., sőt a XVIII. századi evangélikus énekeskönyvekben s előfordulnak (Mennynek és földnek nemes teremője; Ez széles földnek nagy bölcs teremője; Ó magos mennynek szentséges Istene; Felséges Isten mennynek, földnek Ura, stb.).

Végül a szabad fordítások csoportjába kell soroznunk azon himnuszokat, melyeknek nem tudjuk közvetlen forrását fel-

mutatni. Hogy csak néhányat említsünk, idetartozónak mondhatjuk az „Új világosság jelenék” kezdetű himnuszt, melynek csak megindulása kapcsolódik a „Lux ecce surgit aurea” kezdetű latin énekhez. A 4. versszakban már teljesen új sorokat költ, melyekből a fordító protestáns érzelve csillog elő:

„Ezt az mi hitetlenségünk
és nagy telhetetlenségünk
érdemlette tévelygésünk
emberbéli reménységünk.” (1)

Itt említhetjük meg az „Istentől választott népek” kezdetű himnuszt, melynek sorai közt felismerni a „Gratuletur omnis caro” kezdősorral bíró latin himnuszt. Német forrásból kerülhetett át a „Jó keresztyének kik vagyunk” (25), a husvéti ének „Freu dich du werthe Christenheit” (W. II. 741.) nyomán. A Batthyány kódex himnuszainak forrását tehát nemcsak a latin, de a német himnuszok körében is kereshetjük. Ugyancsak német protestáns átdolgozásra mutatnak az „Aures ad nostras deitatis” kezdetű latin himnusz gondolatmenetét követő „Ó kegyelmes Jézus Krisztus” kezdetű ének toldalékversszakjai (O Gottes Sohn, Herr J. Kr.). Nyolcadik versszakja jellemző protestáns hangú:

„Mutasd hozzánk jóvoltodat,
oltalmazd országodat
törd meg, hogy az te híveid
kik ellenünk dühösködnek.” (58)

Nem találunk megfelelő forrást az „Ez világnag fényessége” kezdetű himnusznak sem, melynek csak a megindulása rokon az „Aurora lucis rutilat” kezdetű latin énekkel, de nem lehet vele a szöveget összekapcsolni. Talán a fordító maga írta a himnuszt, vagy itt is német protestáns eredetűt kell forrásként feltenni. Azonos forrásra megy vissza a három pünkösdi himnusz is: 1.,

1. Jövel Szentlélek Úristen, bánatinkban (87)
2. „ „ „ ki Atyával (88)
3. „ „ „ szállj be (90).

A forrás megegyezik Szegedi Kis István „Jövel Szentlélek Isten, tarts...” kezdetű énekének forrásával. Ez

különösen az utolsó változat és Szegedi énekének összehasonlításából tűnik ki.

Jövel Szentlélek Úr Isten,
szállj be az mi sziveinkben,
erősíts az igaz hitben,
gerjesz fel szent szeretetben.

Lelkünkben világosíts meg,
tévelygéstől minket ments meg
Krisztust velünk ismertesd meg,
természetünkben újíts meg.

Adjad, az bűnt gyűlölhessük,
szent törvényed követhessük,
kiknek gyümölcset tehessük,
szent nevedet dicsérhessük.

Tégy minket mind bátorakká,
hitben álhatatosakká,
vallásban megmaradokká,
ördög országa rontokká.

Nálad nélkül semmik vagyunk,
minden jót csak tőled várunk.
Szentháromság, téged vallunk,
adjad, véled uralkodjunk.

Jövel szentlélek Isten,
tarts meg minket igédben,
ne legyünk setétségben,
maradjunk igaz hitben.

Szenteld meg mi szívünket,
világosítsd elménket,
hogy érthessük igédet,
mi édes Mesterünket.

Adj isteni félelmet
és bizonyos értelmet,
igédde! taníts minket,
gerjeszd fel mi sziveinket.

Vigasztald meg elménket,
mindenben segíts minket,
öregbítsd hitünket,
távoztassad bűnünket.

Hogy téged az Atyával
és az ő szent fiával
dicsérhessünk mindnyájan
a fényes menyországban.

Talán német forrásból merített Szegedi Kis István, melynek eredetibb alakját, hívebb fordítását a Batthyány kódex harmadik változata őrizte meg. A kódex első változata hűségre törekszik, a második kevésbé, viszont verselése a három közül a legjobb; már Huszár Gál énekeskönyvében is megtaláljuk, talán az ő alkotása. A közös forrás megállapítása nem járt erdménnyel. Az általunk összehasonlított hasonló tárgyú német énekekből csak annyi közös vonást észlelhetünk, mint amennyi egyezést a magyar pünkösdi ének a latin „Veni Sancte Spiritus” és „Veni creator Spiritus” kezdetű énekkel mutat.

Nem volt célunk a Batthyány kódex énekeinek beható elemzése, e néhány példa is rámutatott arra, hogy a himnuszok nagyjából részének a latin himnuszköltészet a forrása vagy ihletője, de valószínű, hogy már a német közvetítés által is felvettek himnuszt a kódexbe. A fordítás ritkán hű, több önálló darabbal találkozunk. A todalékversszakok legtöb-

szőr a protestáns felfogást, szellemet, a hitújítás tanítását tükrözik.

A katolikusoktól átvett énekek a protestánsok mozgalmás, vitatkozó hangja mellett a nyugalmat jelentették. A himnuszok magasztalva dicsérték Istent és eltérve a zoltároktól, sohasem bocsátkoztak a jelen viszonyait panaszoló fejtegetésekbe. A kiegyensúlyozott, csak felfelé tekintő hit szólt meg bennük.

III. Német hatás. Az evangélikus egyházi ének kialakulásában nagy szerep jutott a német evangélikus énekköltészet hatásának is. Az eddig ismert énekekből következően, csaknem kizárólag Luther Márton hatása volt ez. Luther volt az evangélikus egyházi ének atyja. Életeleme az Istent dicsérő ének: *musica sacra* volt. Első egyházi énekét 1523-ban írta: „Nun freut euch liebe Christengmein”. Énekeit forrásai szerint tárgyaljuk.³³

1. A zoltárokból merített énekeiben a legteljesebb szabadsággal járt el. Hét éneket írt a zoltárokból. Egyik legsikerültebb átdolgozása: „Aus tiefer Noth...”, a 130. zoltárból. Majd „Ach Gott vom Himmel sieh darein...” (12. sz.), „Es spricht der unweisen Mund wohl”. (14. sz.), „Es wollt und Gott genädig sein” (67. zs.), „Wär Gott nicht mut uns diese Zeit...” (124. zs.) „Wohl dem der in Gottes Furcht steht...” (128. zs.) és végül „Ein feste Burg ist unser Gott...”, az evangélikus hatalmas csatadala (46. zs.)

2. Más bibliai helyekről merítette a következőket: „Jesaia den Propheten das geschah...” (német Sanctus Ézs. 6. 1—4. verse alapján). Írt két verses tízparancsolatot, verses Miatyánkot, Máté 3. alapján a keresztségről éneket, Luk. 2. 25—32 versek ihletésére „Mit Fried und Freud ich fahr dahin...” és a Jelenések könyve 12. szerint „Sie ist mir lieb die werthe Magd...” kezdetű, a keresztyén egyházat dicsőítő éneket. Ide tartozik gyönyörű karácsonyi gyermekdala: „Vom Himmel hoch da komm ich her...”

3. Latin himnuszokból vette át.³⁴ a „Verleih uns Frieden

³³ Payr Sándor: Luther és az egyházi ének. Theol. Szemle 1926—27.

³⁴ Horváth Cyrill: Luther énekei és első protestáns énekszerzőink. Heinrich emlékkönyv. Bp. 1912.

gnädiglich" (Da pacem), „Wir glauben all an einem Gott...“ (Patrem credimus), „Herr Gott dich loben wir...“ (Te Deum), „Nun kommt der Heiden Heiland...“ (Veni redemptor gentium), „Gelobet seist du Jesu Christ...“ ((Grates nunc omnes reddamus — Nagy Gergely karácsonyi éneke), „Was fürchtest du Feind Herodes sehr...“ (Hostis Herodes impie), „Christum wir wollen loben schon...“ (A solis ortus cardine), „Der du bist drei in Einheit...“ (O lux beata Trinitas), „Komm Gott Schöpfer, heiliger Geist...“ (Veni Sancte Spiritus), „Mitten wir im Leben sind...“ (Media vita in morte sumus) kezdetű énekeket.

4. Régi német énekekből új énekeket alkotott. Így írta meg a „Christ lag in Todesbanden” (Christ ist erstanden — XII. századból származó husvétii matutina), „Nun bitten wir den heiligen Geist...“ (XIII. századi, regensburgi Berthold franciskánus barát prédikációjából vett egystrófás énekből), „Gott der Vater wohnt uns bei...“ (XV. századi keresztyári ének volt) — kezdetű éneket.

5. Eredeti énekei voltak: „Ein neues Lied wir heben an...”, „Vom Himmel kam der Engelschaar...” (ez volt Luther utolsó éneke), „Jesus Christus unser Heiland...” „Erhalt uns Herr bei deinem Wort...”.

Luther énekeire jellemző, hogy a reformátor egyéb érzelmeit, környezetének hangulatát viszi bele műveibe. A „Vom Himmel hoch” kezdetű éneke családjának karácsonyi örömét, áhítatos ujjongását festi. De jellemző ez énekekre a tanító cél is. Luther nemcsak a gyönyörködtetésre, a hangulat felkeltésére írt éneket, hanem azokkal az új hittételek terjesztését is el akarta végeztetni, ezért sok bennük a dogmatizálás. Az „Erös várunk” kezdetű énekben a 46. zsoltár első négy sorát veszi csak át, majd a vers végén ezeket magyarázza. Végül Luther énekei azt monlják el, ami a közösséget tölti el. E három felsorolt sajátosság harmonikusan olvad egybe az „Erhalt uns Herr bei...” kezdetű énekben.

Lássuk mit vett á Luther énekei közül a XVI. század magyar evangélikus prédikátora, énekszerzője hívei részére. A leggazdagabb és legértékesebb írott graduál, a Batthyány

kódex néhány éneket őriz, melyet Luther is lefordított. Nem sikerült azonban bebizonyítani, hogy a fordítók ismerték-e Luther énekeit vagy sem. Valószínűleg ismerhették, hiszen a kódex szerzettetési évszámai már a magyar evangélikus vallás elterjedésének idejét jelentik.

Luther énekeit a Wittenbergben járt tanulók hozták hazánkba, de segítségükre voltak a vándorkereskedők és könyv-árusok is, kik, mint közvetítők szerepeltek. Németország és hazánk között. A németajkú felvidéki és az erdélyi szász városokban már korán énekelték Luther énekeit. A németek után csakhamar a magyarok is átvették azokat. Luthernek és Melanchtonnak a magyarok között is voltak barátai. Luther Dévait házába is meghívta, asztali beszélgetéseinek első kiadásában egy helyen azt mondja,³⁵ hogy volt Wittenbergben egy asztaltársa, Dévai Mátyás nevű (Matthias de Vay) egy magyar, aki házában lakott is. Aurifaber Goldschmidt János, Luther tanítványa jegyezte le ezt a beszédet. A barátságának nem lehetett akadály a nyelv, hiszen Dévainak nem kellett tudnia németül, hogy Lutherrel és társaival beszélgethessen, a társalgás latinul folyt. A magyar vendéggel együtt Luther asztaltársa volt még Cordatus Konrád, Mária királyné volt udvari papja és Dietrich Vida, Luther famulusa, Dévai bizalmas jóbarátja. Dévai 1529-, 1537-, és 1541-ben is felkereste Wittenberget és hihető, hogy mindhárom alkalommal Luthernél lakott és asztalának részese volt.³⁶

Személyes érintkezés révén még Gálszécsi István, Farkas András, Sylvester János, Batizi András, Heltai Gáspár, Szegedi Kis István és Szkhárosi Horvát András is hatása alá került Luthernek. Szkhárosi tállyai lelkész 1549-ben a 2. zsoltár fordításába beleszővi és ilyenmódon a protestáns temlomba is beviszi Luther dicséretét. Az egyik strófában azt mondja róla:

„De Luther Márton kárt tön a pápának,
hogy megjelenté vétkét Rómának;

³⁵ Tischreden oder Colloquia Doct. Mart. Luthers. Gedruckt Eisenleben bey Urban Gaubisch 1566. 18. b .l. Megtalálható: soproni lyceumi könyvtár Lc .62. szám alatt.

³⁶ Payr Sándor: Dévai Bíró Mátyás Luther házában. Prot. Szemle 1917. 632. kk. 1.

és elhirdeté mind ez világnak
immár nincs haszna a sok búcsúnak.”

— — — — —
A szerzetesek, kik ezt nem tudják,
a Luther Márton csak szidalmazták.
A jámborokat csak háborgatják,
nagy vakságokat, mert ők nem látják...”

Luther hatását mutatja Gálszécsi István első magyar énekeskönyve (1536). Csak első íve maradt fenn, ezen Luther három éneke: „Hallgasd meg bűnös ember”, „Mi hiszünk egy Istenben”, (két katekizmusi ének) és „Jézus Krisztus mi üdvösségünk”. Sylvester 1534-ben járt Wittenbergben és Szilády szerint néhány Luther-éneket magyarra fordított. Egy ismeretes csak, a „Christ ist erstanden” hatására írt „Krisztus feltámadá” kezdetű husvéti éneke. Batizi Dévai Bíró Mátyással járt Wittenbergben.³⁷ és így ő is ismerhette Luthert, le is fordította egy énekét (Jer mi kérjünk Szentlelket — Nun bitten wir den heiligen Geist). De ismerhette Luther husvéti énekét is és annak alapján írhatta a „Krisztus feltámadá, ki értünk meghalt vala” kezdősorokkal bíró éneket. A Heltai Gáspárral együtt Wittenbergben tartózkodó Szegedi Kis István énekköltészetére is hatott a reformátor (Jövel Szentlélek Úr Isten). Ő honosította meg Luther példájára a házi muzsikálást, mely abban állt, hogy a reformátor családtagjaival, barátaival együtt hangszerkíséret mellett egyházi és szép világi énekeket daloltak. Ezen áhítatos órák a század mozgalmas, küzdelmes napjait könnyebbé és elviselhetőbbé tették.³⁸ Sztárai Mihály „Athanasius püspök életrajza” c. verses históriájából Luther énekének, az Erős várunk-nak visszhangja csendült felénk:

„Voltanak utána nagy sok álnoksággal,
Méreggel, fegyverrel és hatalmassággal,
Hogy őt eltévesztenék, vagy számkivetnék,
De ők nem használtak semmi ravaszággal,
Mert Isten tartotta őket ő oltalmával...”

Mindenesetre ismerte Sztárai Luther énekét, ezért látták egyesek őbenne fordítóját. Sztárait erős kapcsok fűzték Lut-

³⁷ R. M. K. T. II. 412.

³⁸ Payr Sándor: L. és az egyh. é. 28. kk. 1.

herhez. Páduában, hol tanulmányait végezte, már Luther írásait olvasta.³⁹ Laskón megbízható tanúk beszélték el Bathai Sámuel rektornak, hogy Páduában tanult énektudását itthon hogyan értékesítette, „mivelhogy pedig az éneklésben magas, csengő hangja volt, mint különben is zeneértő, oly szép és kellemes harmóniával énekelt, hogy édeshangú zengedezésével a környékből is magávalvonta az embereket”. Sztárai is szerzett valószínűleg dallamokat, ezzel is Luthert követte. Itthon is lelkes híve volt Luthernek és mindvégig megmaradt hű evangélikusnak.

Skaricza Máté is nagy tisztelője volt Luthernek. Wittenberget második hazájának nevezte. Bod Péter szerint⁴⁰ Skaricza fordította le Luther énekei közül az Erős várunk-on kívül a „Jer mi kérjünk Szentlelket”, „Hiszünk mind egy Istenben”, „Atya Isten tarts meg minket” kezdetű énekeket. Barla Jenő csak az utolsót tartja Skaricza művének. Horváth Cyrill nem osztozik ebben Barlával, kitart Bod állítása mellett és csak a „Jer mi kérjünk Szentlelket” kezdetű éneket tulajdonítja, mint gyengébb verset Gálszécsinek. Payr Sándor véleménye is Barlával ellenkezik. Így egyelőre megmaradunk Bod Péter állítása mellett. Payr ezenkívül fenntartással Skariczának tulajdonítja még Luther egy régi antiphniából vett énekét „A mi életünknek közepette”. Skaricza ezt az éneket (Bornemisza énk. 1582. CLIX. 1.) nem az eredeti latinból, hanem Luther átdolgozásából fordította, a fordítás híven követi a németet. Skaricza művei korának legszebb Lutherfordításai. De ő sem tudott mindig hű fordíást adni. Az „Atya Isten tarts meg minket” fordításában Luther négysoros strófáit nyolcsoros szakaszokban fordítja. Ennek oka lehet, hogy új dallamra írta a németet, de lehet csak egyszerű bőbeszédűség is:

Erhalt uns Herr bey deinem Wort	Atya Isten, tarts meg minket
Und steur des Papsts und Türken Morat	És szent igédben hitünket,
Die Jhesum Christum deinem Sohn	Rontsd meg mi ellenséginket
Wüllten störtzen von deinem Thron.	És minden kegyetleneket. 41.

³⁹ R. M. K. T. V. k. jegyzetek.

⁴⁰ Magyar Athenás 242. l.

⁴¹ Luther erős kifejezését, nem lévén versének támadó célzata, így tompítja Skaricza.

Beweis dein Macht, Herr Jesu Christ
 Der Du Herr aller Herren bist
 Beschirn dein arme Christenheit
 Dass sie dich loben in ewigkeit,

Kik az Krisztust háborgatni
 És szent székiből levetni
 Akarják őket rontani
 Ő híveiben kergetni.

Krisztus, ki vagy uraknak ura
 És császároknak császára,
 Jelentsed istenségedet
 És törd meg ellenségedet
 Tarts meg minket híveidet,
 Te szegény keresztyénidet,
 Hogy dicsérhessünk tégedet
 Tartsd egyezségben népedet.

Luther a magyar énekszerzőket régi énekek lefordítására és újak írására buzdította. Luther 36 éneke, a mindig újabb fordításokkal értékes szöveg- és dallamanyagot szolgáltatott az énekköltészet részére. Nyelvünkre lefordított Luther-énekek először az elveszett 1560-iki Huszár Gál-féle énekeskönyv alapján felépült Váradi (1566) és Szegedi-féle énekeskönyvekben (1562) jelentkeztek nagyobb számban. A Szegedi-féle énekeskönyv 1569-iki kiadásában már 11 ének van Luthertől: „O Úr Isten tekints hozzánk”; „Erős várunk nekünk az Isten”; „Bűnösök hozzád kiáltunk”; „Krisztus a mi bűneinkért”; „Atya Isten tarts meg minket”; „Miatyánk ki vagy mennyekben”; ugyanez más formában: „Mi hiszünk az egy Istenben”; „Hiszünk mind egy Istenben”; „Jer mi kérjünk Szentlelket”; ugyanez kevés eltéréssel: Ez igen nagy szám, ha azt vesszük, hogy teológusaink nagyrésze nem igen tudott németül és az éneket csak latin magyarázat közvetítésével tudták magyarba átültetni. A hagyomány szerint az „Ah Gott vom Himmel sieh...” fordítása (Szegedi énk. 16. 1.) János Zsigmond műve.⁴² Ennek azonban semmi történeti alapja nincs, mert János Zsigmond csak 1563-ban tért át az evangélikusokhoz, az ének fordítása pedig előbb készült.

Amint látjuk, Luther énekei gyorsan elterjedtek a magyar evangélikusok körében. Bornemisza Péter evangélikus püspök Postillájában (1584) azt ajánlja, hogy az „Erős vár”-t prédikáció után énekeljék. Bocskay István vitézeinek, a szabadhadjúknak is ez volt csatadaluk. Általában Bornemisza

⁴² Horváth Cyrill: i. m. 43. 1.

felteszi Luther énekeinek ismeretét, prédikációiban sokszor utal rájuk és ajánl éneklésre közülük. Prédikáció utánra: „Atya Isten tarts meg minket”; prédikáció előttre: „Jer mi kérjünk Szentlelket; nagyhétre: „Jézus Krisztus mi üdvösségünk”; mikor az bűn háborgat: „Bűnösök hozzád kiáltunk”; mikor ez világ háborgat: „O Úr Isten tekints hozzánk” stb.

Lutheren kívül más német szerzőtől nemigen vettek át éneket e században. A nagy reformátor német kortársainak énekei, mint fordítások csak a XVII. század magyar énekészletét gazdagítják.

IV. Zsoltárfordítások és átdolgozások. A zsoltárokat kezdetben csak a pap, vagy ahol kórus volt, ez énekelte. A gyülekezet ajkára valószínűleg akkor kerültek, amikor ezeket a régi himnuszok és a nép ajkán élő énekek dallamaira, vagy pedig éppen újonnan szerzetekre énekelték. A zsoltárokat hamar megkedvelték, mert a hívők lelkiületének megfelelt a változatos tartalmú gyűjtemény és válaszfalat húzott a régi és az új hit között, de Luther hatására is, ki már 1523-ban résztvett egy kis zsoltároskönyv szerkesztésében.⁴³

Dávid király zsoltárkönyve már a régi egyház istentiszteletében is fontos szerepet töltött be. Belőle merítették az antiphonák, responsoriumok, introitusok szövegét. A Vulgátát használták erre a célra. A protestáns zsoltárszerzők — nagyrészüket előbb katolikus pap volt — jól ismerték e forrást.

Hogy ki készítette az első protestáns zsoltárfordítást, arra nézve több vélemény küzd egymással. Legnagyobb valószínűséggel Batizi András (44. zs.), ki ezt 1530—40 között írhatta. De beszélnek még ezzel kapcsolatban Siklósi Mihályról⁴⁴, és Végkecskeméti Mihályról⁴⁵ is. Újfalvi Imre szerint — kinek értesítéseiben nem volt okunk eddig kételkedni — Kálmán-csehi Sántha Márton volt az első, aki a „keresztyén gyülekezetben való reggeli énekléseket, melyeket primáknak hívnak, magyarra fordította a psalmusokkal egyetemben”.^{46/a}

Alig hogy megjelent az első zsoltárfordítás, napvilágot lát-

⁴³ Császár Ernő: Protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. I. T. K. 1902. 4. l.

⁴⁴ R. M. K. T. IV. k. 282. l.

⁴⁵ R. M. K. T. IV. k. 286—287. l.

^{46/a} R. M. K. T. VIII. k. 436. l.

tak az első zsoltárgyűjtemények. Ezek között legfontosabb Benczédi Székely István Zsoltáros könyve (1548). Próza fordítását Pávai Lukács Andrásnak, egy nemes férfiúnak ajánlja. Frangepán Katalin biztatására fordította le héberéről, de a korábbi hasonló fordításokat nem ismerte. (Pl. a Döbrentei kódexbeli fordítást). Átültetésében meglehetősen szolgailag ragaszkodik az eredeti szöveghez, nem tud felszabadulni és magyarrá válni.^{46/b} Más zsoltárfordítások voltak Gálszécsi Istváné, ki már versben fordított, és Heltaié, mely ismét próza átültetés. Ezen gyűjtemények azonban nem voltak nagyon elérhetőek, mert igen kis példányszámban nyomatták őket.

Ha a zsoltárátültetéseket behatóbban összevetjük az eredeti zsoltárokkal, feltűnik, hogy a XVI. századi énekszerzők nem minden zsoltárt fordítottak le. Egyesek fordítása egészen hiányzik, míg Szenczi Molnár Albert 1607-ben ki nem bocsátja teljes psalteriumát. De mely zsoltár fordításai hiányoznak? A hiányzó zsoltárok számuk szerint a következők: (a héber számozás szerint:) 4., 11., 14., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 24., 30., 35., 39., 40., 41., 45., 48., 49., 53., 56., 59., 60., 61., 62., 66., 68., 72., 73., 75., 76., 78., 81., 83., 84., 85., 87., 88., 89., 90., 93., 96., 97., 98., 99., 102., 104., 105., 106., 107., 108., 109., 110., 111., 114., 115., 118., 119., 124., 126., 129., 132., 135., 136., 138., 140., 141., 149. és 150. zsoltár. És mi lehet oka e hiánynak? Erre nehezen tudunk válaszolni. A választás a fordítók lelkében játszódott le és csak kevés szempont jelenthet itt fogódzót. Ilyen szempont ha két zsoltárt egybeolvasztanak, a másodikat nem fordítják le. (Pl. a 3. és 4. zsoltár szerepeltetése mint 3. zsoltár. (A 14. zsoltár talán azért nincs meg fordításban, mert hű megismétlését, az 53. zsoltárt viszont lefordították. A 20. és 21. zsoltár a királyt ünnepli, s kéri Jehovát, hogy tartsa meg őt. A királyhymnuszok között ezek tartoznak legszemélyesebben a király személyéhez talán ezért ne mszerepel fordításuk. A 22. zsoltár elmaradását nem tudjuk megmagyarázni, hiszen Krisztus is e zsoltár kezdő sorait kiáltotta a keresztről („Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet” (E zsoltárban jelzett gúny,

^{46/b} l. Horváth János egy. ny. r. tanár „A XVI. század” c. egyetemi előadása.

káromlás, kín, a ruhának elosztása, a köntös kisorsolása mind beteljesedtek. A 131. zsoltár csak egy sóhaj, nincs külön tartalma, jelentése, ebből nem faraghattak költeményt. A 149., 150. zsoltár az Istent dicsérő hangszerek felsorolása. Ezekből is nehéz volna éneket írni. Folytathatnánk e vizsgálatot, az igazi okot nem találhatjuk meg, csak feltevésekre szorítkozhatunk, az énekszerzők lelkében lejátszódott kritikát ma már nem érezhetjük át, nem kelthetjük ismét életre.

De ha sok zsoltárt nem fordították le, ismét soknak több fordítását találjuk meg e században. Így négy fordítása van az 51. zsoltárnak, három fordítása a 2., 12., 31., 42., kettő a 3., 8., 10., 23., 26., 29., 32., 34., 44., 46., 52., 54, 74., 77., 112., 117., 128., 130., 134., 146. és 148. zsoltárnak. Egy énekeskönyv is a zsoltárt esetleg több fordításban hozza (pl. az 51. zsoltár a Szegedi-féle énekeskönyvben, mind a négy fordításában szerepel).

Mely zsoltárok szerepelnek tehát, kik voltak a zsoltárfordítók és hol látott napvilágot először a fordítás?

1. zs. Bodog az olyan ember az Istenben.	Sz. G. (1569) 1.
2. „ Zugódik dül-fül magában ez világ.	
	Zeleméri L. H. II. r. XXXIII. b.
2. „ Mind ez világnak im eszeveszett.	
	Szkárosi. Sz. G. 2.
2. „ Szent Dávid próféta második.	1620. 1. lap.
3. „ Uram, Isten, miért bocsáttál. Ujlaki Pét.	Sz. G. 214.
3. „ Szent Dávid király háború.	H. II. r. CI. b.
5. „ Az szent Dávid ötödik.	1620. 4. lap.
6. „ Szent Dávid király bűnei ellen. Szegedi G.	V. 47.
7. „ Számkivetésre Dávid megyen vala.	
	Szegedi G. Sz. G. 10.
8. „ Régen ó törvényben Mojzesnek.	Sz. G. 12.
8. „ Mely hatalmas az miUrunk.	1620. 8. lap.
10. „ Megnyomorodván ellenségítől. Sztárai M.	Sz. G. 1590. 106. lap.
10. „ Tekénts reám Istenem, nyavalyámban.	
	Szegedi G. Sz. G. 14.
12. „ Emlékezzél meg Úristen az mi.	Sz. G. 17.
12. „ Ó Úristen, tekints hozzánk.	Sz. G. 16.
12. „ Emlékezzél meg Úristen az mi.	H. II. r. XXXVII. b.
12. „ Szabadíts meg és tarts meg. Sztárai M.	B. 85. lap.
13. „ Szent Dávid király háb. panasza.	1620. 13. lap.
15. „ Sokan vadnak most olyatén emberek.	
	Sztárai M. B. 233. 1.
16. „ Órizz meg engemet.	1620. 16. 1.

23. „ Szt. Dávid próf. én. könyvének huszon-
harmad. Sztárai M. H. II. r. XXXIX. b.
23. „ Az Úr Isten nekem édes táplálóm. H. II. r. XL. b.
26. „ Mikor Dávid vala keserűségben. Sztárai M. Sz. G. 1579. 187. 1.
26. „ Bánja az Úristen az sok nyomorúságot.
Pap Benedek. B. 234. 1.
27. „ Óh én két szemeim ti az Úrra. B.
28. „ Mostan hozzád felkiáltok. Sztárai M. H. II. r. XLI. b.
29. „ Szt. Dávid. pr. az Istennek nagy. Sztárai M. Sz. G. 1579.
29. „ Dávid pr.-nak imádkozásáról. Szegedi G. V. 55.
31. „ Benned bíztam, Uram Isten. Thordai B. V. 43.
31. „ Én Istenem, benned bíztam. H. II. r. XCVIII. b.
31. „ Tebened bízom, én Istenem. Tesini I. Sz. G. 23. 1.
32. „ Bodog az ilyen ember ez világon. Szegedi G. V. 60.
32. „ Sok emberek vannak ez széles világon.
Sztárai M. Sz. G. 1590. 112. 1.
33. „ Bizodal munk az hatalmas Istenben.
Battyáni O. Bf. 329.
34. „ Mikor Dávid Saul elől futna. Szegedi G. Sz. G. 25. 1.
34. „ Mindenkoron áld. az én Uramat. Sztárai M. H. II. r. XLVI. b.
36. „ Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal. Sztárai M. H. II. r. XLVIII. b.
37. „ Megnyomorult szegény keresztyén ember.
Sztárai M. Sz. G. 1579.
38. „ Nagy bánatban Dávid mikoron vala.
Szegedi G. V. 61.
42. „ Fohászodom hozzád, Uram. Sz. G. 200.
42. „ Jóllehet nagy sokat szóltunk. Sz. G. 1579.
42. „ Mint kívánkozik az szarvas a kútfejéhez. Sz. G. 77.
43. „ Lásd meg, Uram, az én igyemet. Sz. G. 1590.
44. „ Hallottuk, Úr Isten, atyáinktól. Batizi A. H. II. r. LIII. a.
44. „ Nagy keserves szívvel könyörgének.
Németi F. V. 63.
46. „ Mikor Sennecherib az Jézus. Sz. G. 1590.
46. „ Erős várunk nekünk az Isten. Skaricza? Sz. G. 35.
47. „ Minden népek örülvén tapsoljanak. Sz. G. 36.
50. „ Hogy panaszkodik az hatalmas Isten. Sz. G. 37.
51. „ Légy irgalm. Úr Isten minékünk. Szegedi L. Sz. G. 40.
51. „ Hábórusága Dávid királynak. Hartányi I. Sz. G. 41.
51. „ Úr Isten, irgalmaz nekem Sz. G. 39.
51. „ Mindenható Úristen, szívünk retteg. Sz. G. 43.
51. „ Ne szállj pörbe én velem. 1620. 62. 1.
52. „ Dávid Doeg gonoszságát hogy látá.
Skaricza M. 1620. 39. 1.
52. „ Mikor Szent Dévid látna életeket. H. II. r. LX. b.
54. „ Mennynek és földnek kegyes Istene.
Siklósi M. H. II. r. LX. II. a.

54. „ Úr Isten, kérünk az te. B.
55. „ Mikoron Dávid nagy búsultában.
Végkecskeméti M. G.
57. „ Irgalmazz, Úr Isten, immáron. István diák. Sz. G. 45.
64. „ Meghallgassad az én imádságomat.
Sztárai M. H. II. r. LXIV. a.
63. „ Saulnak az Dávidhoz jó szerelme.
Skaricza M. 1620. 58.
65. „ Sok jótéteményen nagyon csodálkozván.
Sztárai M. H. II. r. LXV. b.
1620. 101.
67. „ Könyörülj, Úr Isten rajtunk. 1620. 101.
69. „ Siess, nagy Úristen, én segítségemre.
Barát. I. H. II. r. LXV. b.
70. „ Örök Isten figyelmezzél én segítségemre. H. II. r. LXVIII. a.
71. „ Úr Isten, légy most mivélünk. Szegedi G. Sz. G. 47.
74. „ Hogy Jeruzsálemnek drága templomát.
Skaricza M. 1620. 49.
74. „ Sok inségünkben hozzád kiáltunk.
Sztárai M. Sz. G. 1590. 118.
77. „ Az Úristent magasztalom. Némethi F. V. 80.
77. „ Magasztallak, én Istenem. H. II. r. LXX. a.
79. „ Fölséges Isten, neked jelentjük. Sz. G. 68.
80. „ Keresztyéneknek Istene. Sz. G. 52.
82. „ Az Úr Isten áll minden. 1620. 53.
86. „ Az jó hitű ember szelid e világon.
Skaricza M. 1620. 54.
91. „ Az ki veti segedelmét. Sz. G. 52.
92. „ Mely igen jó az Úristent dicsérni.
Sztárai M. Bf. 337.
94. „ Mikor Szent Dávid az főnépeknek gonosz.
Sztárai M. G.
95. „ Jer, örvendezzünk az Úr. 1620. 58.
100. „ Örüljetek az Istenben. 1620. 59.
101. „ Ilyen fogadást tőn. Giczi J. 1620. 59.
103. „ Az ki az Istent megismerheti. Sz. G. 54.
112. „ Bodog az férfiú, ki féli az Istent. Sz. G. 59.
112. „ Bodog az olyan ember ő lelkében. Szegedi G. Sz. G. 57.
113. „ Keresztyének, kik ez földön. Sz. G. 60.
116. „ Nagy öröme adatik én lelkemnek. B.
117. „ Ó, Mindenható Isten, ki az te kegyes. Sz. G. 149.
117. „ Int most minket Dávid. Sz. G. 62.
120. „ Sok nyomorúság mi életünk. 1620. 65.
121. „ Jer, emlékezzünk keresztyén népek. Sz. G. 63.
121. „ Örül mi szívünk. Szegedi. G. H. II. r. LXXXII. a.
125. „ Az kik bíznak az Istenben. Sz. G. 64.
123. „ Az Izraelnek népe. H. II. r. LXXXII. b.

nyála szakállán mind alá fut vala,
 hogy bolondsággal magát eltitkolja.

Oly igen, király ezt látván, haraguvék,
 hogy az bolondot eleibe vivék,
 király hagyja, hogy előle elúznék,
 mert ő bolond nélkül nem szűkölködnék.

Csudaképen Isten megszabadítá,
 noha egy kevésé magának hagyá
 erejében megpróbálni akará
 ilyen hálaadásra ötet indítá.”

A fordítások első versszakai a zoltár tanítását is összefoglalhatják, hogy az elkövetkezendő tanítást igyekeznek szemléltetőbbé tenni. Erre példa a 127. zoltár megindulása:

„Mindenek meghallják és jól megtanulják,
 kik segedelmüket Istentől nem várják:
 nincsen Isten nélkül segítség és üdvösség.”

A tanítás szemléltetésére szentelt kezdő versszakok ilyenformán jelentkenek:

„Az, ki az Istent megismerheti,
 jótéteményit eszébe veheti,
 annak szentlélek szivét gerjeszti,
 hálaadásra ötet serkenti.

Bizonyság nekünk erről szent Dávid
 az ki megösméré az ő teremtőjét,
 teremtőjének jótéteményit,
 imilyen módon elkezde éneket.” (103. zs.)

A tanító célzatra való felhívás a 29. zoltár kezdő sorai-
 ban nyilatkozik meg, itt a fordító már a zoltár számát is
 megjelöli:

„Erre tanítani akar az próféta,
 micsoda szivünket Istenhez indítsa,
 azt, mint huszonkilenc részében megírta,
 jótettét Istennek ighen magasztalta.”

A megindulás egy harmadik motivuma a zoltár megírásának alkalmát írja le. Ez a motivum rokon az elsőnek említéssel, de sehol sem nyúlik oly hosszúra. Az 55. zoltár így adja tudunkra az alkalmat:

„Mikoron Dávid nagy búsultában
baráti miatt volna bánatban
panaszolkodván nagy haragjában,
ilyen könyörgést kezdte ő magában.”

Az 51. zsoltár pedig így jellemzi létrejöttének lelki okát:

„Háborúság Dávid királynak egykoron nagy vala
mikor bünéről Nátán próféta megfedte vala,
keserves szívvel Istennek így könyörög vala.”

Végül negyedik változatnak vehetjük fel azon formát, mi-
kor a fordító a zsoltár szövege elé a keresztyénekhez szóló in-
telmet, felhívást illeszt. Így a 113. zsoltárban:

„Keresztyének, kik ez földön lakoztok,
neveteket az Istennek adtátok
az ő nevét ti szüntelen áldjátok,
véle végre, hogy ti uralkodjatok.”

E formulának egy hosszabb változatát láthatjuk a 15.
zsoltárban, mely Sztárai Mihály átdolgozása:

„Sokan vannak most olyatén emberek,
kik azt vélik, hogy ők jó keresztyének,
noha feslett és nem jámbor életük.
sőt mindenben Krisztusnak ellenségek.

Tülök azért, hogy magunkat óhassuk
az szent Dávid beszédét elvegyük,
az Istennek feleletit megértsük
és magunkat így jól abban meglássuk.

Az próféta nagy álmétkodásában
felkiálta, lám az ő írásában:”

A keresztyénekhez való felhívás sokszor a bizonyság ke-
vés erejével hat: pl. a 121. zsoltár kezdő sorai:

„Jer, emlékezzünk keresztyén népek
az nagy Istennek az ő jóvoltáról,
mert csak ő nekünk minden jötevőnk
mennyen és földön csak ő igazgatónk.”

A zsoltárfodítások sablonos szerkezetének másik tagja a
berekesztés. Itt is több motívumot különböztethetünk meg. A
legáltalánosabb a zsoltárszám megjelölése. Ez azonban nem áll
magában, legtöbbször tanítás vagy egyéb toldalék járul hozzá.

A zsoltárszám megjelölését a legkevesebb toldással talán a 6. zsoltár berekstsésében találjuk:

„Szent Dávid írta dicséretinek hatodik részében
az bűnösöket bizodalomra inti ez énekben
mindennek vallja örök életit, ki hiszen Istenben.”

Előfordul, hogy záróversszakok tanítást tartalmaznak és a zsoltár fordításának idejét, esetleg helyét is. Pl. a 2. zsoltár:

„Ez, kiket mondanék, senki ne bánja,
de minden ember magát meglássa,
álnok tanácsát minden elhagyja
aki az Krisztust urának vallja.

Tályán ez kele új esztendőben
ezerötszázban negyvenkilencben,
hogy felébrüljön minden Istenben,
senki ne éljen már tévelygésben.”

A berekstsés a zsoltár tárgyát is összefoglalhatja, hogy aki olvassa vagy éneкли, a tanítást röviden magával vihesse. Így van az 1. zsoltárban is:

„Mikor a Soltárt az szent Dávid írta,
ebben az ígét minékünk ajánlá,
boldognak mondja, aki ezt fogadná,
boldogtalannak, aki megútálná.”

A záróversszakokban sokszor Dávid a kereszténység szószólójaként mutatkozik be:

„Így könyörge az szent Dávid Krisztus urunk képében
most könyörög keresztyénség ő nagy veszedelmében
áldott Isten, oltalmaz meg, szent fiadnak nevében.”

Ezen formával rokon a Dávidot példának elénk állító berekstsés, mint amilyent a 79. zsoltár nyújt:

„Szent Dávid az zsoltárkönyben
keresztyéneknek képében
könyörgést teszen ekképen,
mi is kövessük őt ebben,
hogy Isten az pogánságot
rólunk elvégye az fogságot
és adjon szabadságot.”

Végül a berekstsés a zsoltár megírásának alkalmát is elmondhatja:

„Ekképen könyörgött régen szent Dávid az Uristennek,
mert látá vakmerőségét minden rendbéli népeknek,
hogy Istentől nem félnének.”

A motívumok különösen itt, a berekesztésnél csaknem mindig keverednek egymással. Nehéz oly versszakot találni, hol csak egyik vagy másik motívum van jelen. A zsoltárszám, fordítási évszám és az alkalom megjelölését tartalmazza pl. a 34. zsoltár záró versszaka:

„Szent Dávid írta ezt a zsoltárkönyvben
harmincegyedik szép dicséretiben
vigasztalásért szörzék ezt versekben
ezerötszázhatvannégy esztendőben.”

Mind e négy jellegzetes motívum összefoglalását magába záró berekesztés a 121. zsoltár vége:

„Szent Dávid írja az zsoltárkönyvben
ő levelének százhuszonegy részében,
mikor Istent ő megesmeré
sok jóvoltáról nagy hálákat ada.

Ezt mostan szörzék, Istent dicsérek,
kegyelmes voltát néki megesmerék
segítségében és jótettében.
Az ezerötszáz és negyvenkilencben.”

Ezen sablonos szerkezet nagyon jellemző a XVI. századi énekesre, ki nem elégedett meg azzal, hogy a zsoltár maga is viharos lelkiállapotát fejezte ki és hogy a fordításba is — mint majd látni fogjuk — saját érzéseit, egyéni felfogását öntötte bele, még a bevezetésben és berekesztésben is tanítani, inteni, irányítani és példálódzni akart.

A zsoltároknak külső, szerkezeti jellemzése után tekintsünk most mélyebbre és lássuk, mit tudhatunk meg belőlük fordításuk technikájára vonatkozólag. Mindenekelőtt a zsoltárfordítások forrásait tekintsük át. A legfontosabb és leghasználatosabb forrás a *Vulgata* volt. A katolikus papból lett protestáns énekesek jól ismerték e fordítást. De a *Vulgata* közel sem volt egyedüli forrásuk a hitújítás énekszerzőinek. Használták a héber szöveget, a *Textus Masoreticus* (T. M.) és a görögnyelvű *Septuagintát* (LXX.) is.⁴⁷ Zeleméri László pl. a

⁴⁷ A három forrásra von. szövegrészleteket Horváth Konstantin: A zsoltárkönyv magyarázatja... Zirc, 1934. című könyvéből vettem.

második zsoltár fordítását a Vulgata alapján készítette, de forgatta a T. M.-t is. Erre mutat a 13. versszakban található sor, mely az V.-ban *reges eos — vezesd őket a T. M.-ban zuzd szét őket*; a magyarban is „rontsd mind össze őket... elpusztítsd őket”. Ugyanígy a 15. versszak egy sora: V. *apprehendite disciplinam — tanuljatok fegyelmet. T. M. csókoljátok meg a fiút — magyarban is: „az ő szent fiát igen böcsüljétek, apolgassátok, igen szeressétek”*. De erre mutat az is, hogy míg a zsoltár V.-beli fordításában a király, addig mind a T. M.-ban, mind pedig a magyarban Jahvét halljuk. A T. M. használata a 31. zsoltár fordításánál is feltehető (Thordai Benedek). A 2. versszakban a V. ezt a sort használja: „*esto mihi in Deum protectorem et in domum refugii*”, a magyarban ez így van meg: „*légy oltalmazó sziklám, erős váram*”. Isten nevét pedig a héber szövegben gyakran helyettesítette a „szikla” kifejezés. A „protector” kifejezésnek megfelelő héber jelentés pedig „védőbástya, vár”.

A LXX. használatát pl. a 74. zsoltárban észlelhetjük. Jeruzsálem templomának nagy kárát leíró versszakok e görög psalterium alapján fordítottak. Batizi 44. zsoltárának 1—4. versszakát a V. alapján, 5. versszakát a LXX.-ből, a többit ismét a V.-ből fordította. Érdekes, hogy a korfestő 9—12. versszakokat is a V.-ből fordította és nemcsak egyéni ihletéből fakadt. A zsoltár hangja teljesen fedte a protestánsok lelkiállapotát. Pl. a 10. versszak (V. 12.):

V.: *Dedisti nos tamquam oves escarum et in gentibus disperdisti nos.*

M.: Kezekbe bocsátál pogány népeknek,
mint juhokat, kiket megmetszenek,
köztük budosnak népeknek,
kik minket igen szégyengetnek.

A fordítás szerkezete jellemző a forlító módszerére. A V. egyes versszakjait összevonták és egy strófában mondták el tartalmukat. Egy zsoltár felépítését példának bemutatjuk:

Batizi 44. zsoltár.

Eredeti	Fordítás
1. versszak	—
2.	1.
3.	2.

4.	3.
5.	4.
6.	5.
7.	6.
8.	7.
9.	8.
10.	9.
11.	10.
12.	11.
13.	12.
14.	} 13.
15.	
16.	} 14.
17.	
18.	15.
19.	16.
20.	17. és (18.)
21.	19. (20., 21., 22.)
22.	—
23.	23.
24.	24.
25.	24.
26.	25. és 26., (27.)
27.	—

()-ben a toldás, a 27. vszak a szokásos glóriás befejezés.

Ezen adott forrásokat a fordítók különbözőképen használták fel. Első csoportnak a hű fordításokat vehetjük. Teljesen híven ritkán fordítanak. Kiválik pontos, csaknem szó szerinti fordításával a 148. zsoltár (Szegedi énk. 75.):

V.: Laudate Dominum de coelis, laudate

eum in excelsis.

M.: Dicsérjétek az Úristent az mennyekből

Dicsérjétek őtet az magasságban.

Laudate eum omnes Angeli ejus

laudate eum omnes virtutes ejus.

Dicsérjétek őtet ti szent angyalok

Dicsérjétek őtet minden ő seregi.

Laudate eum sol et luna laudate

eum omnes stellae et lumen.

Dicsérjétek őtet az fényes nap és hold,

Dicsérjétek mind az világos csillagok.

Laudate eum coeli coelorum et aquae

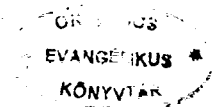
omnes quae super coelus sunt.

✧

Dicsérjétek őtet mind az széles eget

És az magos ég fölött való vizek.

✧

Laudate Dominum de terra
dracones et omnes abyssi.

Dicsérjétek az Úristent ez földről,
Mérges sárkányok és setét mélységek.

Ignis grando, nix glacies spiritus pro-
cellarum, quae faciunt verbum ejus.

✱

Tűz és kő, eső, hó és minden pára
Az ő szavának engedő forgószelel.

✱

Laudent nomen Domini! Quia exal-
tatum est nomen solius.

Dicsérjétek az Úristennek szent nevét,
Mert csak az ő neve magasztaltatik.

A többi e csoportba foglalható zsoltár mind visel magán valami hűségét rontó bélyeget. Leginkább itt a forma miatt való feloldás szerepel. Így a 94. zsoltárban, hol a fordítás versszakról versszakra követi a V. szövegét, de a forma miatt az eredeti rövid gondolatai feloldódnak és kifejezésekben is bővülés mutatkozik:

V.: Deus ultionum Domnius, deus
ultionum libere egit.

M.: Istenem, Uram! ki gonoszoknak vagy bosszúállója,
Az özvegyeknek és árváknak vagy oltalmazója
Személyednek és hatalmadnak légy megmutatója.

Exaltare qui judicas terram redde
retributionem superbis.

Csak te magad vagy ez egész földnek ő igaz bírója,
Felmagasztaljad azért magadat, hogy minden meglássa
A kevélyeknek, kegyetleneknek mely nagy ő romlása.

Usquequo peccatores Domine usquequo
peccatores gloriabuntur. stb.

Hamisságokban ó Úristen, vajjon míglen élnek,
Gonoszságokban ennyi ideig miért örvendeznek,
Hogy keményképen immár tetőled meg nem ítéltetnek.
stb.

A forma feloldása a dallam miatt a 30. zsoltárban szerepel. Különben hűven követi az eredetit, még a számozása is a V. szerint megy. (Tulajdonképpen a 31. zs.) Hű fordításnak mondható az 50. és a Sztárai fordításában fennmaradt 36. zsoltár. Ez utóbbi, bár hű átültetés, mégis lendületes, szép ének, a siralomnak, a gonoszság felpanaszolásának és a him-

nusznak, az isteni irgalom és jóság dicséretének gyönyörű keveréke. Érezhető rajta, hogy költő műve. Sztárainak ugyanilyen szép és pontos fordítása a 28. zsoltár, mely csaknem ugyanazon szavakkal adja vissza a V. szövegét, a sorokból mégis erőt érzünk kisugározni:

V.: Dominus adjutor meus, et protector
meus in ipso sperant cor meum.

M.: Mondlak téged én erőmnek és én pajzsomnak,
Én szívemnek csak egyetlen egy bizodalomnak.

Ugyancsak hű fordításnak mondhatjuk a 37., 64., 65., 92., és 94. zsoltár átültetését is, melyek Sztárai Mihály művei.

Egy másik csoportba sorozhatjuk az összevonással fordított zsoltárokat. Az eredetitől ezek sem térnek el nagymértékben, de a forrás szövegét a magyarban összevonva adják. Két, sőt három versszakot egy strófában mondanak el. Ez eljárás szép példája a 51. zsoltár fordítása (Úristen irgalmazz nekem).

A magasztaló ének 1. versszaka — V. 1—6.-vszaka
2. „ — V. 7—10. „
3. „ — V. 11—14. „
4. „ — V. 15—17. „
5. „ — V. 18—20. „

tehát 3—3, sőt 6 strófát von össze egy szakaszba a fordító. Ilyen összevonással fordítja az 57. zsoltárt István deák, illetve csak részlegesen alkalmazza a módszert, mert a V. 1.—6. versét híven fordítja (1—9. versszak). Az összevonásnak mutatós példája a 79. zsoltár fordítása is. Az átültetés itt is hű, csak a magyar rövidebb terjedelemben mondja el a latin mondani-valóját, de a fő gondolatot sokszor ugyanazon kifejezésekkel adja vissza. Íme a fordítás váza:

A magyar 1. versszaka — V. 2—3. vszaka
2. „ — V. 4. „ (az 5. kimarad)
3. „ — V. 6—8. „
4. „ — V. 9—12. „
5. „ — V. 13—15. „
6. „ — V. 16. „
7. „ — V. 17—20. „
8. „ befejező versszak.

Az átültetés egy másik fajtája a kihagyásos fordítás, mikor a zsoltáriró az eredeti egyes versszakjait, melyeket nem

szándékszik valami oknál fogva lefordítani, egyszerűen kihagyja. Így járt el Tesini Imre a 31. zsoltár fordításánál, hol a V. 2., 3., 5., 8., 9. és 18. versszakját fordítja csak le. A Váradai énekeskönyvben található 31. zsoltárfordítás viszont csak a 2., 3. és 5. versszakokat fordítja, de mindegyiket 2—2 strófában és végül egy zárószakaszt told hozzá.

-A zsoltárátdolgozásokban következő csoportot alkotnak a különböző toldásokkal ellátott fordítások. Ez a toldás eredhet egyszerű bőbeszédűségből, amint ezt pl. a 70. és 86. zsoltárfordításban tapasztalhatjuk, de legtöbbször mégsem ilyen természetű a toldás, hanem az átdolgozó egyéni megnyilatkozásai. Ilyen megnyilatkozás elsősorban a keresztyénség gondolatának a zsoltárba való beletűzése, az újtestamentumi vonatkozások felemlítése. Ez a változat fordul elő talán a leggyakrabban. Példának említhetjük a 23. zsoltárt, hol a fordító, Sztárai 4. verszakkonként a következő toldást eszközli:

„Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
lelki folyóvíznek és élő kútfőnek szép tiszta folyásával
evangéliumnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.”

Ugyancsak Sztárai a 32. zsoltár fordításában ezt a toldó versszakot illeszti:

„Rólam megismérem, csak azok boldogok és igaz emberek,
kiknek az Úristen irgalmasságából megbocsátotta bűnök
az ő szent fiának közbenjárásával befödötetett bűnök
az Atya Istentől Jézus Krisztus által vagyon nekik kegyelmök.”

Igen szép ihletett költemény a 34. zsoltár fordítása, melyben a fordító kihasználja azon helyeket, hol nagy Istenszeretet, bizodalmit, hitét kifejezheti. Nem említ keresztyén vonatkozást, mégis egész hangja a protestáns keresztyénség vezető gondolatait foglalja össze az zsoltár szavaival.

A hazafiasság gondolata, az időszerű panaszok, melyek a zsoltáriró panaszaitól különböznek és a magyar viszonyokat festik, szintén több zsoltárban jelentkeznek toldásként. Névtelen szerző 103. zsoltárának 69—76. soráig találjuk e szavakat:

„Vigaszság nekünk háborúságban,
 mer vagyon Urunk magas mennyországban
 mindenkkel bír királyságban
 örökkévaló hatalmasságban.

Azért mindentől megoltalmazhat
 az bűn, az ördög, az halál nem árthat,
 az tűz és víz meg nem gyalázhat,
 tömlőc és fegyver minket el nem ronthat.”

Batizi 44. zsoltárának 18. versszakában toldásképpen e korfestő sorokat írja:

„Nem méltán büntetsz-e minket,
 mert most elfeledtünk tégedet
 szívünkbe tettük isteneinket
 Bálhoz emeltük kezeinket.

— — — — —
 Teljesek vagyunk sok bűnökkel,
 melyet Isten nem szenvedsz el,
 im látjuk, mint büntetsz mindennel.”

A fordító céljától függően a toldaléksorok fejezhetnek ki vitatkozást is, mint Szkhárosi Horvát András a 2. zsoltár fordításában, mely nem más, mint csupa éles, gúnyos, vitatkozó toldalék, az eredeti zsoltárból csak néhány gondolat maradt meg. De lehet e toldás lírai jellegű is, mint amilyeneket a Szegedi Gergely-féle 6. zsoltár fordításában bőven találunk:

„Ne hadd, Úristen, esni lelkemet ördögnek torkában,
 kit te szereztettél tisztességedre ne hadd káromlásban,
 vígy be engemet örök életre te szent országodban.

— — — — —
 Én szemeimet homály fogta be keserűség miatt
 immár ezentől meg emésztetem sok bűneim miatt,
 de kérlek téged tekénts énreám fogadásod miatt.”

Végül a zsoltárfordítások utolsó csoportját képezhetik a szabad átdolgozások, hol a fordító az eredetinek csak alaphangulatát, vagy néhány gondolatát vette át és ezek köré csoportosította mondanivólóját. Igen sok ilyen zsoltárfordítást találhatunk a XVI. század készletében, a fordítók szívesen lemondtak a hű fordítással járó megkötöttségekről. Az 51. zsoltár fordításában pl. a V.-nak csak nyomaira bukkanhatunk. Ilyenek: V.: Averte faciem tuam a peccatoris meis; — M.: Vétkeink-

ről fordítsd el színedet. Vagy: V.: Cor mundum crea in me Deus; — M.: Siess belénk új szívet adnia. — Ujlaki Péter fordítása (3. zs.) is teljesen szabad átköltés. A V.-ra mutat ez a fordulat: „Multi dicunt animae meae: non eat salus ipsi in Deo ejus” — M.:

M.: „Azt vélték akkor az én ellenségim,
 hogy immár teljességgel elvesztem”.

A 29. zsoltár is csak gondolatait meríti a V.-ból, de az eredeti értelmét is megváltoztatta. Ott az Isten hatalmát jelenítik meg a zsoltárirók. Jehova szavának erejét, mely fenséges vihart támaszt, de kihez felszáll a fohász és megvédi népét. Itt a fordításban Isten haragját írja le a magyar énekszerző, hogy elriassza a bűntől embertársait. Mindezt az ótestamentum zord hangján mondja el. A hatalmas, de kegyelmes Isten helyett tehát a haragvó Urat állítja elénk, kinek haragja támasztja a vihart. Hol van már itt az eredetihez hű fordítás! De ez nem is volt cél, csak a tanítás, intés a jó és jámbor életre, a hitre és bűnbánatra. Így keletkeztek zsoltárok ihletésén szép, bűnbánó énekek, melyeknek azonban alig van valami közük a megjelölt zsoltárhoz. Ilyen az 51. zsoltár egyik változata (Mindenható Ūristen, szívünk retteg), vagy Barát István átdolgozása (Siess nagy Ūristen én segítségemre) a 69. zsoltárból, vagy a 15. zsoltár parafrázisa.

Ha végigtekintünk a zsoltároktól elmondottakon, láthatjuk, hogy sokkal több érzéshullámvás, szenvedély lobog bennük, mint a fenséges nyugalmú himnuszokban. Jobban is megfeleltek a XVI. századi protestáns keresztyéneknek s ezért a zsoltárok a régi himnuszokkal versenyre kelve, azokat mind kisebb térre szorították. Nem volt már olyan égetően szükség rájuk, mert a véglelges formát a protestáns keresztyének érzéseiknek kifejezésére a zsoltárokból találták meg.

V. Eredeti énekek. A himnuszok, zsoltárok és német Luther-énekek fordításán felbátorodva, a XVI. századi énekszerzők megkísérelték eredeti éneket is írni. Itt végre csakugyan érvényesíthették nézeteiket, érzelmeiket szabadon tolmácsolhatták, taníthattak és inthettek. Az énekköltők célja ezen énekekben teljességbe mehetett, a híveket hitük tanításával behatóan

megismertethették, magyarázhatták a szentírás egyes részeit és a közösség panaszait, imáit, hitvallását és hálaadását az Istenhez méltó formában közvetíthették. Mint Luther, ők is a gyülekezet gondolatait, érzelmeit tolmácsolták, amit felpanaszoltak, minden hívő protestánsnak panasza, fájdalma, amit kértek az mindenki óhaja s vágya volt. A XVI. századi hívők saját -lekülket vizsgálták meg, felmérték az őket Istentől elválasztó távolságot és igyekeztek azt felemelkedésükkel magukhoz közelebb hozni. Az énekszerzők lelküket, kétségeiket, hitüket, örömújjongásukat adták az énekekben és mert az idők komolyak és gonoszak voltak, lelkületük is komorrá, tépelődővé alakult, hiszen legtöbbször saját magukon kellett tapasztalniuk a kérlelhetetlen sors ostorzó kezét.

Ha már most közelebbről s osztályozni szándékozok, szemmel vizsgáljuk meg ezen énekeket, két nagy csoportot állíthatunk fel. *1. Bizonyos alkalomra írt énekek, 2. alkalom nélkül írt énekek* — csoportját. Nézzük behatóbban, milyen darabok tartoznak e két csoportba.

1. Alkalom volt mindenek előtt az *ünnep*: karácsony, husvét, pünkösd, mennybemenetel. Különösen az első két ünnep alkalmából írtak sok szép éneket. Ezen énekek tárgya azonban az ünnepi alkalmak változatosságán kívül is más és más. Talán négy nagyobb tárgycsoportot különböztethetünk meg. Először, az ének elmondhatja a szent történetet, a biblia alapján versbe szedheti Jézus születését, szenvedését, halálát és feltámadását, mennybeköltözésének jelenetét és a szentlélek kitöltésének magasztos pillanatát. Ez már maga is nevelő és tanító értékű, mert nem lévén mindenkinek szentírása, ilymódon sajátíthatta el a szent történeteket. Szükségtelen volna itt idézettel szolgálni, mert az énekek rendszerint hosszúak, részletek és tulajdonképpen mégis a biblia szövegét adva, nem hoznak semmi újat. Fejtegetésünk végére beillesztett, az eredeti énekeket összefoglaló táblázatból úgyszólván megismerhetjük az ünnepi és egyéb alkalmakra írt énekeket.

Tartalmazhatja az ének az ünnep jelentőségének magyarázatát is: Krisztus emberré lett értünk, meghalt bűneinkért és feltámadt megigazolásunkért, illik tehát, hogy hozzá méltóképpen éljünk, bűneinket elhagyjuk, hitünket erősítsük, stb.

Az énekek e neme gyakran tartalmaz dogmatizálást és elmélkedést. Példaképpen felhozhatjuk a „Dicséretes ez gyermek”, „Krisztus feltámadta, ki emberré vala”, „Jövel Szentlélek Úristen, lelkünknek vigaszága” kezletű énekeket.

Az ünnepi énekek egy harmadik tárgycsoportja lehet az ünnep lényegén való csodálat, ihletett felemelkedés. A szent alkalom lelkileg megrázza az énekköltőt, Isten végtelen jósgát, szeretetét látja meg az ünnepekben. Az Úr dicséretét zengi, hogy fiát nekünk adta bűneink váltságául és nem hagyott minket vétkeinkért elveszni. Ez az énektípus áll legközelebb a középkor magasztaló himnuszaihoz. Ilyen örvendező, dicsérő énekek például a „Mindnyájan örülünk hív keresztyének”, Krisztus feltámadta, nekünk örömet ada”, „Hálaadással sokkal énekeljünk az Atya Úristennek”, stb. kezdetűek.

Az ünnepi énekek tárgya lehet végül az ünneppel kapcsolatos jövendölések számbavétele is. Legnagyobb részt karácsonyi énekek tartoznak ide. Pl.: „Jer mi dicsérjük, áldjuk” vagy „Szent Ézsaiás így ír Krisztusnak szent születéséről” (Ézs. 11. r.) kezdetű énekek. A jövendöléseket tanító magyarázat is tar-kíthatja. Pl. az „Úristen veletek keresztyének örüljetek”. „Krisztus Jézus születék” kezdetű énekekben. A próféciák versbe öntve természetesen sokkal bővebbek lesznek, de színes előadásuk a híveket megkapja, érdeklődésüket a szent történetek iránt felkelti és áhítatukat növeli.

E felsorolt négy csoport nem különül el egymástól élesen, egyik a másikba szövédik, legtöbbször a szokásos tanítás és intés sem marad el, ugyanígy, főleg a husvét-i énekeknél a bűnbánatra való felhívás sem.

Az ünnepek mellett egy másik alkalom, melyre sok éneket költöttek, az *Úrvacsora*. Túlnyomórészt tanító célzattal készített szövegek ezek. Felsorolják pl., hogy mi mindenről kell a szent cselekmény alkalmából megemlékezni:

„Gyakran kellene Istennek hálákat adnunk
sok jó téteményről kellene emlékeznünk”

és felsorolják Isten jótéteményeit, amivel a bűnös embert elárasztotta (Sz. G. 128.). Meghatározzák az *Úrvacsora* vételésének módját, pl. „Valaki Krisztusnak vacsoráját vészed”, de még

azt is megmondják, hogy miről kell gondoskodni, elmélkedni a szent jegyek vételekor:

„Mit szerzett az Krisztus, gondolkodjál erről,
mi végre szerzette, légy bizonyos erről
el ne feledkezzél Krisztus haláláról.

Értsd meg, hogy Krisztus megváltott tégedet,
nincsen ítéletig több áldozat ennél,
csak az ő halála, mely kedves Istennél.” (Sz. G. 138.)

A magyarázatot fohász fejezheti be, a bűnbocsánat kegyelem kérése. Pl. „Jer, dicsérjük az istennek fiát”, „Űrnak végvacso-rájára” kezdetű énekekben. Példák vannak arra is hogy az Űrvacsora éneke a szerzetetés történetét mondja el ismét oktatás céljából, ilyen a „Jézus Krisztus mi idvességünk” kezdetű ének. A szerzetetés magyarázatával, az Űrvacsora „hasznának” kifejtésével szintén a tanító célra példa a „Szükség nekünk Krisztus jótettéről emlékeznünk”.

Prédikáció előtt a hívek a Szentlélek áldását kérték, foháskodtak az ige tanításáért, *prédikáció után* a hallottakról hitvallást tettek. Ez alkalomnak ismét sok ének köszönheti létrejöttét. A Szentlélek segítségét kéri a „Jer mi kérjünk Szentlelket” kezdetű ének. Ez az ének a prédikáció előtt szívét kitérő hívő vallomása. A szent Ige tanításáért imádkozik:

„Ó igaz világosság, taníts minket az igazságra
hitelenségünket hagyjuk hátra,
legyen az Űristennek szent akarattya
Jézus irgalmazz.” (Sz. G. 175.)

Ugyanilyen gondolatokkal, kérésekkel fordul Istenhez a „Keresztyének kik vagytok” kezdetű ének is:

„Szent igéjét hallhassuk, hallván el is vihessük,
híven megtarthassuk és őrizhessük,
róla, mint ez világ előtt vallást tehe-sünk,
benne bíz-hassunk.” (Sz. G. 148.)

A prédikáció előtt elmélkednek arról, hogy mit kell a hívőnek tennünk, ha az Isten házába megy. Erre a kérdésre ad feleletet az „El-béme-gyünk nagy örömben” kezdetű ének. A szentbeszéd után az Űr-hoz fordulnak: „A-tya Isten tarts meg minket” és további megtartásért, kegyelemért foháskodnak „Adjunk hálát

az Úrnak". A tanításról hitvallást tesznek: „Adj Úristen szent-lelket”, és dicsőítik a nagy Istent, hálát adnak néki, hogy igéjével építette lelküket. (Hálát adunk Tenéked örök Isten; Csak tebenned Uram Isten vagyon bizodaljunk kezdetű énekek.)

Végül még egy alkalom kínálkozott a XVI. század énekköltőinek, mikor tanítással szolgálhatta hívei érdekét. Ez az alkalom a *házasság* volt. A lakodalmos énekek szoros kapcsolatban állottak Istennel, a házasságot az ő rendelkezésének fogták fel és ennek biztos lapjának az istenfélő éneket tekintették. Így a házaseletek nagyrésze versbe szedett prédikáció volt. A férj és feleség kötelességéről szóltak a költemények a biblia tanítása alapján. Ezért az egyházi énekeskönyvekbe is belekerülhettek. A házasság szépségét, célját, a házastársak egymás iránti kötelességeit és Isten áldását az istenfélő, boldog házasságon legszebben Batizi András foglalta össze „A házasságról való ének” (Jámbor házások meghallgassátok) című költeményében. A házasság lényegét így fogalmazta meg:

„Semmi nem egyéb az szent házasság,
hanem tisztaság és nagy jámborság,
Istentől szerzett igaz társaság
és törvény szerént való nyájasság.”

Magyar népi humor jellemzi, de ennek ellenére a Bártfai énekeskönyv 85. lapján szerepel Tar Benedek „Bölcsnek ő mondási” kezdetű házassági éneke, mely inkább az ifjú menyecskének szolgál intelmül. Igen szép költemény, a virág- és istenes ének keveréke, a „Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerént” kezdetű „Házások éneke”, melyet a névtelen szerző Nyilas István és Sámbocki Anna mennyegzőjére készíthetett. A házassági énekeknek tehát joguk volt az egyházi énekeskönyvekben őket megillető helyre, mert Isten segítségét kérték, az Úr nevében indultak meg és őt hirdették mint követendő utat. A század többi ilyen énekeiből csak néhány címet lássunk: „Mostan egy ifjú...”, „Seregeknek ura és erős...”, „Az Isten urunk házát őrizze”, stb. Mindezek komoly intelmet, Isten fűtötte tanítást tartalmaznak a házaspárok számára, kikre a Mindenható áldását kéri.

2. *A külön alkalmak nélkül írt énekek.* Itt még az alkalom tárgyi adottsága sem kötötte az énekírókat. Szabadon választha-

tott tárgyat és formát, mely lelkének tükre legyen. És ez a forma a jeremiád, a könyörgés és a tanítás lett.

A *jeremiádok* időszerűnek kínálkoztak a protestáns hívőknek. Jeremiás siralmainak hatása alatt írták e zokogó énekeket. Énekeskönyveink négy darabja tartozik e csoportba. Leghívebben tolmácsolja még a bibliai könyv V. részét „Keserves szívvel” kezdetű ének. A magyar szenvedés közös panaszai hangzanak fel minden sorából, néhol az énekköltő siralmi is jelentkeznek. Bővebb és szabadabb értelmezése Jeremiás V. részének az „Emlékezzél, mi történik” kezdetű költemény. A sok szenvedést, kint, megpróbáltatást bűneink büntetéseként fogadja, e bűnöket is leírja, végül kéri Istent, térjen vissza ismét hozzánk, vegye el haragját rólunk és tartsa meg hazánkat szép, mély átérzésre valló ének. A harmadik „Tekintse reánk immár nagy Úristen, az mennyekből” kezdősorral, már nem Jeremiás siralmi alapján készült, bár a felsorolt bűnök nagyrészt a bibliai könyvben is szerepelnek. Itt a sorok már egyedül a magyar viszonyokat festik. A bűnbánatnak hosszú leírását találjuk itt, bővebb a segélykérés is. A sok szenvedésnek leírása a legmegrendítőbb. Egy részlete így hangzik:

„Elvöved mitőlünk országunkat, királyunkat,
földhöz veréd a mi koronánkat,
színyed elől elvedd mi áldozatunkat.

— — — — —
Közölünk leváogatál nagy sok gazdag főurakat,
vitézeket, erős férfiakat,
kiknek kövér testekkel hizlalál vadakat.

Közölünk rabbá tevél sok menyeket, özvegyeket
gyermekeket, gyenge szép szűzeket,
mind az mi bűneinkért fizetéd ezeket.

— — — — —
Eltávozék mitőlünk jó nagy Isten mi örömünk,
nincsen immár semmi vigaszágunk
siralomra fordula az mi nyájasságunk.”

A mohácsi csata képe tűnik föl a leírás alapján (a Zengedező Mennyei Kar is felveszi ez éneket „A mohácsi harc után” címmel). A negyedik jeremiád már nem a siralmakra, hanem Jeremiás próféta könyvére emlékeztet: Szegedi Gergely „Szükség keresztyéneknek tudakozni” kezdetű éneke. Inkább taní-

tani, feddni akar, mint panaszkodni. Már nem oly lírai jellegű, mint elődjei, a sok szenvedést javunkra, okulásunkra kívánja fordítani. Több a reménység is benne, hogy minden jóra fordul, az Isten ugyanis nem haragszik örökké reánk, üdvösségünket munkálja és bűneinket elfelejti. Tehát már inkább vigasztaló ének, mint jeremiád.

A jeremiádokhoz hasonló hangúak az ú. n. *könyörgések*. A hívők és az énekszerző lelkét büntudat tölti el, bűneikről vallomást tesznek, Isten irgalmát kéri s bizalom tölti el szívüket, hogy fohászuk meghallgatást nyer („Mindenható Úristen mi bűnös emberek” kezdetű ének). Ez a kérlelés sokszor egészen a zoltárookra emlékeztet:

„Az mi atyáink vétkeztek ellened,
mi is sok bűnnel káromoltunk téged,
de bűneinket te megengedheted
és elveheted.

Ne gerjedjen fel haragod ellenünk
te színed elől, hogy mind el ne vesszünk
az te nevedért légy kegyelmes nekünk,
mi jó Istenünk.” (Sz. G. 144.)

Isten kegyelmének gazdag felsorolása a „Magasztallak én Istennem” kezdetű ének, bár telve vagyunk bűnökkel, Isten kegyelme nem ismer határt. Istent az énekköltő oly végtelen jónak és irgalmasnak dicséri, hogy a 20—21. versszakban meg kell, hogy jegyezze:

„Ezt nem azért írtam nektek,
hogy az bűnben merüljete
vagy biztatnálak titeket,
hogy az bűnért el nem vesztek.

Mert jobb volna nem szülni,
hogynem istent nem tisztelni,
jó voltáról elfeledkezni
szent igéjét megutálni.” (Sz. G. 191.)

Azonban a könyörgések hangja mégis inkább panaszos és elkeseredett. A büntudat a legkülönbözőbb formákban jelentkezik. Szabadulni kívánnak bűneiktől, sóvárogják a hit kegyelmét:

„A Menyországból nézz alá Úr Isten!
Te szent igédnek add világosságát
és távoztassad el az mi sziveinkből
tévelygéseket...”

Ha az élet rossz, felvetődik a kérdés, akkor mit kíván az Isten az embertől?

„Kíván az Isten lelki szépséget, belső tisztaságot,
hitet, szerelmet, nagy tisztességet és ártatlanságot,
megtilt mi tőlünk testi indulást, gonosz kívánságot.” (II. 201.)

A könyörgéseknek egy másik fajtája a sok szenvedés, inség, a hitetlenek és bálványimádók sok pusztításának felpanasz-lása, egyben fohászok ezek megbüntetéséért és az igazak megsegítéséért. Elsírják ezekben, mennyit kell túrniök azoktól,

„Kik az Krisztus Jézust el nem szenvedik
És az ő székiből ötet el-levetik,
az ő érdemében hűteket nem vetik.

— — — — —
Szidalmazták ezek a Krisztusnak nevét,
nem különben tartják, mint eretnekeket,
az kik az Krisztusban vetötték hűteket.

Ne hagy azért minket, hatalmas Úr Isten,
mert az te népednek nincsen segítsége
nincs ótalmazója, nincsen fejedelme.” (VI. 411.)

Semmi menekvést nem találnak, csak Istenhez fordulnak s elemi erővel tör fel énekükből a panasz:

„Panaszolkodván, tehozzád ivöltünk,
mert te jól látod, érted mit szenvedünk,
mikor igédet mindenütt hirdetjük
szidalmaztatunk.” (VI. 105.)

Tovább ömlik a panasz az énekesek, a hitükért üldözött sereg vezetőinek ajkáról:

„Eláradtak, Úristen, sok inségeink, mint a tenger veszedelmünk,
mint a vizek könnyhullatásink, megsokasodtak nyavalyáink.
Elpusztultak, Úristen, te templomid, eloszlottak juhaid,
megkevesedett te sereged, majd elfogy, Uram, tiszteleted.
Szidalmazták, Úristen, te nevedet és csúfolják szent fiadat,
elpusztítják örökségedet, hallgasd meg, Úristen, panaszainkat. (B. 252.)

Még soká folytathatnánk a könyörgések sok panaszát, minden szív vézett, minden szem könnytől ázott, telve volt lelkük

síralommal. Az elkeseredettség panasza csendül fel az „Istenünkhöz fohászokdván” kezdetű énekből is. Palatics György a sok szenvedést egyéni vétkek büntetésének látta (VIII. 169.). Mindent békével, hittel tűrtek, de az ellenség és a pogány megbüntetését szüntelenül kérik Istentől:

„Vedd el már mi rólunk az sok ellenséget,
Vedd ki miközülünk az sok gyűlölséget,
Esnek nagy szégyenben minden ellenségünk,
Az kik megtagadják az te dicsőséged.” (II. 162.)

Az igazak számára hangoztatják e könyörgések az Isten ígértét is:

„Igaz vagy, Isten, ígéretedben,
mint ígérted az te szent ígédben,
hogy meghallgatsz minket mi kérésünkben
és el nem hagysz az mi szükségünkben.
Csak mi higgyünk az te szent ígédben
és dicsérjünk az mi életünkben.” (VIII. 15.)

Megnyugvással hirdetik Isten kegyelmét a költők híveiknek:

„Kegyelmes az Isten, nem ver örökké minket,
egy szempillantásra hagyott most csak el minket,
de örökkévaló irgalmasságából
ismég felel minket.” (VI. 13.)

Az Istenben való hit pedig bizodalmat eredményez:

„Közel vagyon Isten az híveknek,
mert nem múló képen jó közinkben,
de örökké lakozik szívünkben,
nem hagy esni az hitetlenségben.

Ha mi hisszük, hogy Isten irgalmas
és mit ígért megadni hatalmas,
hogy szent fia előtte jutalmas,
ellenségünk nem lesz diadalmas.” (Sz. G. 158.)

Ezen motívumok a könyörgésekben állandók, mindig újra jelentkeznek, ezáltal egészen külön műfajt alakítanak ki a XVI. századi énekköltészetben. Ez a műfaj tovább folytatódik a XVII. században is, míg az üldözések tartanak és csak az üldözések után szűnik meg egycsapásra a könyörgések éneklése, mivel ekkor már aktualitását elvesztette.

A könyörgések motívumai hatottak a következő csoportra, a *hálaadásokra*. Itt is a bűntudat én önvád kínozza az énekszerzők lelkét, de látják már vétkeikből a kiutat és hála tölti el szívüket Isten iránt. A legszebb példa erre Palatics György II. éneke:

„Nagy hálákat adok az én uramnak,
noha szent kezei most rajtam vannak,
sujtási miatt kemény ostorinak
keserűséggel tagjaim jajgatnak.

Mert ellene álnokul cselekedtem,
kiért nagyobb büntetést érdemlettem,
áldott legyen azért az én teremtőm,
hogy kegyelmes büntetését szenvedem.

Imé, megesmérem kegyelmességét,
már megcsókolgatom szépen vesszejét,
megköszönöm minden jóra intését,
naponként várok kegyelmet fiáért... (VIII. 172.)

A földöntúli élet építi reményüket. Bármennyi a szenvedés ideleln:

„Nyugszik lelkem én testemben,
Krisztus felől igaz hitben,
szent atyánál reménységben,
idvességem nincs kétségben.” (Sz. G. 211.)

Hálaadás fakad ajkukon azért is, mert érzik, tudják, hogy lelkük megújult, a Szentlélek ismét felélesztette bennük a hit szikráját:

„Csöndessége én lelkemnek megjöve
mihelyt énbennem új szívet teremte,
halálomból engemet felélesztte,
mikor lelket ada az könyörgésre.” (VII. 313.)

és bizalom fakad a hit nyomán:

„Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege,
Mert nem árthat néked senki gyűlölsége,
Noha ez világnak rajtad gyűlöltsege
Nem hágy téged szégyenben Christus ő felsége.” (Sz. G. 205.)

Az egyéni hálaadásból pedig végül ismét tanítás lesz:

„Az mi nyavalyánk nekünk bizonságunk
hogy Isten választott fiai vagyunk,
kitől hogyha mi megidegenedünk,
nem fiak bizony, hanem fattyak leszünk.

Mert az atya az mely fiát szereti
 az többenél gyakortább fenyegeti,
 jóra inti, az gonosztól röttenti,
 utol immár egyszersmind megfizeti." (VII. 314.)

A hálaadások motívumai, a hála, a földöntúli élet reménye, a lélek megújulása, a hitben való megerősödés, a szenvedés céljának bölcs belátása és megértése s végül a tanítás mind bele-torkollik a fohászokodásba, a hálaadó imádságba:

„Téged, Úristen, mi keresztyének dicsérünk és áldunk,
 Atya, Fiú és Szentléleknek vallunk.

Néked a tiszta és szent ártatlan angyalok szolgálnak,
 szüntelen való felszóval kiáltnak.

Szent, szent, szent Isten, te seregeknek vagy Ura Istene,
 meny' és föld szolgál nagy dicsőségedre..." (Te Deum. B. 71.)

Reggel és délben is zeng a hálaimára, a Te Deumra való felszólítás:

• „Ti keresztyének az Istent áldjátok,
 kik Jézusnak e földön szolgáltok,
 kik mindenkoron e szent helyen vagytok
 dicsérjétek Istent!" (B. 53.)

A hálaadásoknak tehát még 3 fajtája említhető fel: 1. felszólítás hálaimára, 2. reggeli vagy ebédutáni dicséret, 3. a Te Deum, vagy ehhez hasonló parafrázisok. A hálaadó énekek méltó társai a könyörgéseknek, a hívő lélek legmélyebb érzéseit tolmácsolják, kifejezésmódjuk pedig a legtisztább líra, legigazabb költészet.

A hálaadások hangja ismétlődik a *dicséreteken*. Ezek az énekek Isten jóságának tükrözői akarnak lenni. Tartalmuk mégis legtöbbször a bűnök felsorolása, ezek következményeinek felpanaszlása, hogy még fényesebben tűnjék elő Isten kegyelme, ki irgalmából mégis megtartotta a benne remélőket, itt következik aztán a tulajdonképeni dicséret. Szép példája ennek a szerkezetnek Dobokai Mihály „Szép Dicséret” című, „Magasztaljuk az Úristent már hívek” kezdetű éneke is. De főmotívuma a dicséreteknél a lélek ápolására való felhívás is. Szerémi Illés „Istenünkhöz való szép dicséret” című, „Dicsérjük mindenkor az mi Istenünket” kezdősorral rendelkező énekében így inti protestáns testvéreit:

„Nincs drágább marhája embernek lelkénél,
 Azt erősben féltsed minden drága kéncsnél,
 Hogy meg ne rútítsad gonosz életeddel,
 Mert nem lészesz részes mennyben az Úr Krisztussal.

Megrútítja ember lelkét az sok bűnnel
 Az gyakorta való gonosz hamis hittel
 Undok kevélységgel és nagy irigységgel
 Egymás ellen való gonosz kegyetlenséggel.

— — — — —
 Rettenjünk meg azért mi bűneinktől,
 Őrizzük magunkat az lelki fogságtól,
 Hogy el ne szakadjunk mi az Úr Krisztustól,
 Az mennyországbeli drága örökségtől.” (VII. 99.)

Elmélkednek a bűnről, Isten büntetéséről és felpanaszolják a bűn elhatalmasodását:

„Csuda testi bátorságba emberek
 Bémerültek most mindenféle népek,
 Hitetlenségbe és minden csalárdságba,
 Tobzódásba és testi bujaságba.” (Dobokai Mihály éneke.)

Ismét találkozunk az egyéni sors panaszával, hogy Isten kegyelmének felfogásához vezesse az embert:

„Mégfogyatkoztam én ez világi minden szükségemben
 Nagy bűneimért elkeseredtem ez földön laktomban,
 De kérek téged, édes Istenem, hogy légy segítségem.

Nem kell énnekem egyéb segítség az te szent nevednél,
 Ki hatalmasb vagy mind ez világi nagy fejedelmeknél,
 Erősbbé tehetsz engem, Úr Isten, én ellenségimnél...” (VIII. 20.)

A dicséreték csoportja meglehetősen kis számú éneket foglal magába, ezek között kevés az igazán értékes költemény. Hangjuk a könyörgések és hálaadások hangja, új, jellegzetesen más vonást nem találhatunk rajtuk.

Végül egészen külön követelnek a *tanító énekek*. Ez a könyörgéseken és hálaadásokon kívül a harmadik tipikusan XVI. századi énekfajta. Ezen énekek egyedüli célja a vallás alapigazságait, tanait népszerűsíteni, a népet a szentíráshoz közelebb hozni és megismertetni velük egyházuk nézetét a legfontosabb vallásos kérdésekről. Így öntik versbe a Miatyánkot (pl. Sz. G. 161., 162., 164. három változat. Az utolsó a leg-hívebb) a Hiszekegyet (Sz. G. 172., 173., 174. szintén három változat). A Hiszekegy feldolgozások között ismerünk olyat,

mely nem bírva ki a hivatalos szöveg megszabott keretét, végül dicsérő énekké önállósul („Jer, dicsérjük mindnyájan Urunkat”). Versbeszedik a Tízparancsolatot s ezzel kapcsolatban még külön tanítást is adnak a hívők részére („Szükség megtudnunk idvösségnek dolgát” kezdetű ének). Elmagyarázzák a nyolc boldogság ígéreteit („Követi vala népnek sokasága” kezdettel). Tanítást adnak az Ítéletről is. Bornemisza Péter hosszú éneket szentel az ítélettel kapcsolatos kérdések tisztázására, a lelkiismeretre utal és a kárhozat veszedelmére, bibliai példákat idéz. Jézus ítélkezik, mint mennyei király, udvara fényes, angyalok hódolnak neki. A rosszaknak, bűnösöknek kárhozat jut osztályrészül, ezeknek kínja szörnyű, Istent káromolják szenvedésikben, Lucifer uralkodik felettük, de az igazak örök lakodalomra hívatnak és örömük nem enyészik el soha (VII. 222. kk. l.). Hatalmas méretű tanító-költemény, melyet azonban minden bizonnal énekeltek a hívek. Különösen megkapóan jellemzi az ítélet lényegét:

„Ez világ most teljes gonoszsággal,
de az mellett isteni jósággal,
mint szántóföld teljes sok búzával
és az között ismég sok konkollyal.

Az Úristen aratásra várja,
mind gonoszát, javát élni hagyja,
mind konkolyát, búzáját fennhagyja,
és sarlóval mind learatja.

— — — — —
Takarodás és búzabéhordás
leszen az emberi feltámadás,
testi, lelki egyben társalkodás
az ítélő Isten előtt állás.” (VII. 227.)

A választottak „aratás” utáni nagy boldogságát e gyönyörű sorokkal festi le Bornemisza:

„Mind az szentek Úristenre néznek
angyalokkal ők az karban lesznek,
egyetemben vélek énekelnek
Úr Istenben nagyon dicsekednek.

Az nagy Isten lészen ő királyok,
azon lészen jutalmok, gazdájok,
abban lészen örök nyugodalmok
és örökké való vigasságok.” (VII. 247.)

Az ítéletről sokat írt Szkhárosi Horvát András is az „Emberi szerzésről”, „Pál érsek levelére való felelet”, „Az két féle hitről” című vitatkozó énekeiben. A szentírás és az énekszerző tanítását egy énekbe összeolvasztva kapjuk Szegedi Gergely „Minden embernek illik ezt megtudni” kezdetű énekében. Dobai András „Az utolsó ítéletről” című énekében Krisztus maga mondja el rendelkezéseit az ítéletre és inti a „bűnben élő népeket”, hogy vessenek véget a gonosz életnek, térjenek ki bűneikből, különben menthetetlenül elvesznek.

A tanító énekek végül egyes tanok elterjedését célozva vitatkozva is akarnak oktatni. Az ellenvéleményt megcáfolják, a helyest megmagyarázzák. Sok bennük a személyeskedés, hangjuk sokszor igen nyers és gúnyos. Különösen Szkhárosi Horváth András volt mestere az ilyen szenvedélyesen vitatkozó, támadó és visszavágó énekeknek. Kisebb jelentőségű tanításokat egyszerűbb, kevesebb támadó célzáttal bíró énekek is tartalmaztak. Ilyen tanítások voltak: a hitet a jámborság jelenti („Minden embernek illik ezt megtudni”); a hit és büntelen élet együtt járnak („Áldott legyen mindörökké az Atya Isten”); csak Krisztus által üdvözülhetünk („Tanulj meg te az úton...”); Szükséges magunk életét megjobbitani („Az ki akar üdvözülni”); a halál bizonytalan ideje és hatalma (Ember emlékezzél végedről”) stb.

A tanító énekkel be is zártuk a XVI. század templomi énekkincsének tipológiai és a forrásokra vonatkozó tárgyalását. Mielőtt e század énekköltészetének ismertetését lezárnánk, meg kell emlékeznünk a nevezetesebb énekeskönyvekről és énekgyűjteményekről.

VI. Énekeskönyvek, énekgyűjtemények. A XVI. század énekkészlete énekeskönyvekben maradt fenn az utókorra. Kevés gyűjteményt ismerünk, mert igen nagy számban elvesztek az ország sok, nehéz viszontagságai között, néhány talán még valamely vidéki vagy főúri könyvtárban rejtőzik.

Első énekeskönyvünk, egyben a legrégebb nyomtatott magyar kottáskönyv *Gálszécsi István* műve, teljes címe: „*Kegyes énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske gálszécsi istván mestertül szerzetett. Krakkón 1536.*” A megjelenés időpontját alátámasztja az ajánlás 1536. április 4-iki kelte.

Szilvás Ujfalvi Imre említi először 1602-ben megjelent halotti énekeinek előbeszédeiben. Szabó Károly is innen meríti adatát (R. M. K. I. 8.). Első része 1887-ben, másik 1911-ben került napvilágra. Erdélyi Pál és Divéky Adorján ismertették. Reánk maradt az ajánlás Perényi Péterhez, előszó az olvasóhoz és Luther három éneke: a Tízparancsolatról, a Hiszekegyről és Husz János énekének átdolgozása. Luthertől vette a hangjegyeket is. Ezek olvasásához utasítást is közöl. Horváth Cyrill a „Jer mi kérjünk Szentlelket” kezdetű éneket is Gálszécsi fordításának tartja, így ez is benne lehetett az énekeskönyvben. A három ének után a kenyér és bor színe alatt való áldozás jelentőségéről szól.

A XVI. század énekkészlete először a váradi, majd a Szegedi Gergely-féle énekeskönyvben tárul elénk. A váradi énekeskönyv (1566) a következő címet viseli: *„A keresztyén gyülekezetben való isteni dicséretnek, egyben szedegettek és és mostan nyomtattattak, újonnan öregbítettek és emendáltattak L. F. által. Psalmo CXLIX. Dicséretet mondjátok az Istennek a szentek gyülekezetében. Váradon nyomtattatott Raphael Hoffhalter által. Anno MDLXVI.”* Forrása közös lehetett a Szegedi-féle énekeskönyvvel (1569). Ez a forrás pedig talán a Szegedi gyűjteménynek egy korábbi, 1562-iki kiadása lehetett. Ezt igazolja Ujfalvi Imre is, aki az énekeskönyvről írva, ezt jegyzi meg: „Csak igen röviden ezelőtt negyven esztendővel (tehát 1562-ben) nyomtattatott a debreceni typografiában”, de erre mutat a címen kívül a Szegedi-féle címe is „Most újabban egybeszedetetett és megöregbítettett Sz. G. által”. Zoványi Jenő kétségbe vonja, hogy az 1562-iki kiadás is Szegedi Gergely műve lenne és inkább Mellius Péternek tulajdonítja az énekeskönyvet.⁴⁸ Szabó Józsefnek azóta már megerősített véleménye szerint a váradi énekeskönyv emendátora Literatus Ferenc volt.⁴⁹ Literatus Ferenc Melius sógora lévén — Melius testvérét, Erzsébetet vette feleségül. — és mint vagyonos, képzett ember, nyugodtan vállalhatta az énekeskönyv revízióját. Melius is szívesen adta e munkát sógorának, s nem lévén más nevezetes pap Debrecenben, mint polgárember Literatus Ferenc is

⁴⁸ Protestáns Szemle 1915. 279. l.

⁴⁹ Debreceni Szemle 1927. 350 l.

elvégezte a rábízott munkát. Elvégezte, de talán nem egészen Melius tetszésére, t. i. Literatus evangélikus lehetett és énekeskönyvét az ő felfogása szerint, Luther énekével, az „Atya Isten tarts meg minket” kezdetűvel kezdte és nem a zsoltárokkal (református módon). Luthertől 11 éneket vett fel, beiktatta Luther barátjának, Hegenwald Erhard wittenbergi orvosnak énekét is „Úr Isten irgalmazz nekem” kezdősorral és Weisse Mihálynak egy énekét „Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemi” kezdettel. Borbély István a legrégebb unitárius énekeskönyvnek gondolta a váradi, de ezt szövegváltoztatások híján nem fogadhatjuk el. Az énekeskönyv beosztása a következő:

1. prédikáció utáni könyörgések,
2. zsoltári dicséretetek,
3. halottas énekek,
4. közönséges dicséretetek.

Anyaga 15 ének kivételével teljesen megegyezik az 1569-iki Szegedi-féle énekeskönyvvel. Ez a 15 ének pedig a R. M. K. T. VIII. kötetében található meg.

A Szegedi Gergely-féle énekeskönyv (1569): *„Énekeskönyv, melyből szoktanak az úrnak dicséretet mondani az anyaszentegyházban és keresztyéneknek minden gyülekezetiben, mostan újabban egyben szedegettetett és megöregbítettett Sz. Gergely által megemendáltatott. Psalmo CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek az Szentek Gyülekezetiben. Debrecenben. Nyomtatta Komlós András. Ann. MDLXIX.”* címet viseli. Tartalma tehát egyezik a váradi énekeskönyvvel. Az evangélikus énekszerzők közül többek között Gálszécsinek 2, Batizinak 7 éneke van meg, Szkhárosi „Semmit ne bánkódjál” kezdetű és Dévai egyetlen ismert énekével szerepel, Sztáraitól csak egyet vett föl Szegedi „Hálaadásunkban rólad” kezdetűt, Szegedi Kis Istvántól „Ó mindenható Isten”, „Óh mit keseregnek most”, „Hálát adok neked Úristen” kezdősorral bíró énekeket iktatta be énekeskönyvébe. Szerepel Somogyi Péter „Sokszor kellene erről emlékeznünk” kezdetű éneke is. Payr szerint ez a Somogyi Péter talán a somogyi Melius.⁵⁰ Feltevé-

⁵⁰ Payr Sándor: Testvéri közösség magyar prot. énekeskönyveinkben. Kálvin és a kálvinizmus című könyv. Debrecen, 1936. 403. kk. 1.

sét elfogadhatjuk, támogat minket id. Révész Imre egy régebbi megállapítása, mely szerint kerespeterdi Arany Tamás vallástételében Melius Juhász Péter „Somogyi Péter pap püspök” néven szerepelt Szegedi mellett, ki a „Gergel pap debreczeni plébános nevet viseli.⁵¹ Itt van meg először Luther Erős várunk kezdetű éneke. Szegedi Gergely 9 zsoltárfordítással vesz részt az énekeskönyvben. A sok latin dallamjelzésre már a katolikus hatás tárgyalásánál utaltunk. Korábbi magyar énekek is szerepelnek ad notam-ként. Pl.: „Siess most mihozzánk Uram” (65, 81.1.), „Megszabadultam már én az testi haláltól” (188, 216. 1.). Ebben az énekeskönyvben a zsoltárok az elején, külön jelennek meg, ez az evangélikus váradi énekeskönyvvel szemben református jelleg. A Szegedi-féle énekeskönyv két úrvacsorai énekét a „Beszéde mellé szerzett szent jegyeket” és „Valaki Christusnak vacsoráját véski” (137. l.) kezdetűeket, melyek az evangélikusok ellen irányultak, Luther hívei kihagyták énekeskönyveikből, már a váradi sem hozta. Ezen énekeskönyvet 1590-ben is kiadták Csáktornyai János könyvnyomtató előszavával. Itt találjuk először a később kedvelt éneket: „El-béme gyünk nagy örömmel”. Ugyancsak itt találkozzunk elsőnek Hans Sachs énekével és ennek ősi dallamával: „Mire bánkódoz te én szívem” (Warum betrübst du dich mein Herz). (Payr S. i. m.).

Jelentős énekgyűjteménye volt a XVI. századnak Huszár Gál énekeskönyve: „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok és imádságok. Komjáti 1574.” címmel. Huszár Gál 1560-ban is adott ki énekeskönyvet, mely ma már nem ismeretes, de tartalmát talán ismerjük. Az 1560-iki kiadás valószínűleg gyülekezeti énekeskönyv volt és nem mint az 1574-iki, szertartáskönyv. Huszár Gál elsőnek tartja magát, ki a „Jám bor keresztyén atyafiak” korábbi munkáját összeszerkesztette: „Minek okáért, hogy a mi Urunkat Istenünket a régi szent emberekkel mi is egyenlőképpen dicsérhetnénk, im a tőlük szerzőtt isteni dicséretok közöl, ahol mit a jámbor keresztyén atyafiak magyarul csináltak, összeszedegtettem. Melyekhez a régi és mostani anyaszentegyháznak különb-különbféle szük-

⁵¹ Figyelmező 1873. 50. l.

⁵² Dézsi, R. M. K. T. VIII. k. 436. l.

ségeiben való imádságát is néhol-néhol beírtam” — írja könyve előszavában.⁵² Érdekes, hogy Huszár nem veszi figyelembe Kálmáncsehi Sántha Mártont, ki Ujfalvi szerint már előtte készített hasonló graduált „Vannak ebben Hymnusok, Antifonák, Psalmusok, Responsoriumok, Versiculi, praecationes seu collectae et Benedictiones in 8°.” Huszár tehát úttörőnek mondja magát a graduál szerkesztésében. 1574-ben megjelent énekeskönyve (I. rész) a graduale tartalmát mutatja — himnuszok, zsoltárok, antifonák, responsoriumok, stb. Ezek közé imádságokat találunk beiktatva. Forrásai a Gálszécsi-féle, a saját 1560-iki, a Szegedi-féle és a váradi énekeskönyvek lehettek. Luthernek több éneke szerepel itt, hiányzik azonban az „Erős várunk”. Itt szerepel először Szegedi Kis István „Jövel szentlélek Isten tarts” kezdetű éneke, továbbá a „Látod Isten szíveinket”, „Állatoknak megtartója”, „Ó Izrael szerető népem”, „Úrnak szolgálai no dicsérvétek”, „Csodálatos nagy bölcsesség”, „Uram Isten siess” kezdetű énekek. Huszár e graduálját a dunántúli evangélikusok sokáig használták.

Az énekeskönyv végén ezt a megjegyzést találjuk: „Finis primae partis”. Ujfalvi pedig megállapítja, hogy „Huszár Gál a keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságokat kibocsátá in 4°, két részben Komjátiban laktában 1574”. Tehát volt második része is. Dézsi Lajos ismerteti az újabban előkerült teljes kiadást, melyben a második rész csak töredékben — egy ív híján — van meg.⁵³ Ennek a második résznek címfelirata: „Második része a szent gyülekezetben való isteni dicséreteteknek”. 126 levél terjedelmű, tartalma: prédikáció utáni isteni dicséretetek; Psalmusokból való isteni dicséretetek és Halott temetésekor való isteni dicséretetek. Ez utóbbi rész megszakad. Dézsi összeveti a második részt Bornemisza énekeskönyvével, azt állapítja meg, hogy Bornemisza azt teljes egészében átvette.⁵⁴ Itt a töredékből elmaradt két éneket is megismerjük: „Megszabadultam már én az testi haláltól” és „Ember emlékezéssel az szomorú halálról” (Batizi) kezdetűeket. Dézsi szerint feltehető, hogy e második rész bővített kiadása az 1560-ik évi gyülekezeti énekeskönyvnek.⁵⁵ Nem zavaró körülmény

⁵³ Dézsi: i. h. 437. l.

⁵⁴ Dézsi: i. h. 438. l.

⁵⁵ Dézsi: i. h. 439. l.

tehát, hogy itt 1560 után készült énekek is előfordulnak (VII., X., XXIII., LXXI. zsoltárok fordításai). Ezeket az 1569-iki Szegedi-féle gyűjteményből vehette át. Sőt egy éneke, Palatics György könyörgése 1570-ből vagy 1570 után való toldás. Huszár Gál énekeskönyve igen nagy hatást fejtett ki a későbbi gyűjteményekre. Kéziratos graduáljainak egy része is e gyűjteményre vezethető vissza.

Bornemisza Péter énekeskönyve „*Énekek három rendben. Detrekő 1582*” címmel szoros kapcsolatot mutat fel Huszár Gál és Szegedi Gergely énekeskönyvével. A váradi énekeskönyvből olyan énekeket is átvett, melyek a Szegedi-félében nem találhatók. A Huszár Gál-féle gyűjteményből elhagyta ami zsolozsmahimnusz volt, melyek az Öreg Graduál-lal rokon darabok voltak. Szegedi énekeskönyvével 72 éneke egyezett meg. Az énekgyűjtemény a XVI. századi egyházi éneklésnek csaknem teljes felsorakoztatása. Ez mentette meg és tette ismertté Sylvester János húsvéti énekét — „Krisztus feltámadá”. A „Három rend” a következő csoportokat képviseli: 1. 118 egyházi ének; 2—3. bibliai, históriás, tanító és feddő ének. Itt találjuk meg először Jacoponus énekének fordítását: „Mit bízik e világ ő dicsőségében” kezdetű (Cur mundus militat), ugyancsak itt először „Emlékezzél mi történék Uram mi rajtunk” kezdetű és a Luther-féle „Mitten wir in Leben sind” fordítását, „A mi életünknek közepette”, és „Atyánk bölcsességének Ura” kezdetű énekeket (Payr S. i. m.). Saját énekét, a „Gyermekek rengetésére” címűt is felvette énekeskönyvébe. Itt is sok latin dallamot találunk, melyből a régi melódiák általánosan ismert és kedvelt voltára következtethetünk.

1592-ben jelenik meg az ú. n. Gönczi György-féle énekeskönyv „*Keresztyéni énekek, melyek a Graduál mellett s anélkül is, hol azzal nem élhetnek az magyar reformáltatott ekklesiákban szoktanak mondatni*” címmel. Tulajdonképen a Szegedi-féle énekeskönyv újabb kiadása volt, de Gönczi György írta új előszavát, innen származik az elnevezés. Az evangélikusok 1696-ig, tehát a Zengedező Mennyei Kar megjelenéséig ezt az énekeskönyvet használták. Becses gazdagodást jelent Skaricza 58., 86. zsoltárfordítása, Végkecskeméti Mihály 55., Laskói István 120., Sztárai 29., 32., 37., 44. és Giczi János 101.

zsoltárátldolgozása. Célja talán egy teljes zsoltársorozat kiadása lehetett. Más új énekei: „A pünkösdsnek jeles napján”, „Oh mennyei nagy boldogság”, „Téged Úristen, mi keresztyének”, „Szent vagy örökké atya Úr Isten”, „Krisztus ki vagy nap és világ”, „A Krisztus mennybe felmene”, „Jézus Krisztus mi kegyelmes hadnagyunk” kezdetűek.⁵⁶

A XVI. század utolsó nevezetes evangélikus énekgyűjteménye a Bártfai énekeskönyv „*Isteni dicsérek... újonnan nyomtattatott és emendáltatott és sok szép dicséretekkel megöregbítettett. Bártfa 1593*” címmel. Az énekeskönyv forrásai a Váradi, Szegedi és Huszár Gál-féle gyűjtemények voltak. Új fordításban jelenik meg:

	Régi átdolgozás:
„Jer, tegyük el a testeket, Adjuk meg tisztességeket, Jelentsük meg mi hitünket, Atyafiúi szeretetünket.”	„Jer, temessük el a testet, Kiról ne legyen kétségünk, Hogy az ítéletnek napján Fel nem támadna igazán.”
Stb.	Stb. (Sz. G. 186.)

Az énekgyűjtemény jelentőségét nagyban növeli, hogy a felvidéki énekirókat először itt találjuk nagyobb számban. Ilyenek: Ar dai Farkas, Dobokai Mihály, Tar Benedek, Keresztúri Mihály, Ujlaki Péter, Tasnádi Péter, Békési Péter, Paniti János, Palatics György, Ládonyi Anna, Ládonyi Sára és Dóczy Ilona. Másik nevezetessége, hogy sok új, hazafias, históriás ének dallamát foglalja magában. (Pl.: Árpád vala fő a kapitányságban, Hunyadi János nótája, Aeneas király nótája, stb.)

Vázlatosan áttekintettük az evangélikus egyház és gyülekezeti ének megszületését és XVI. századi állapotát. Az elindulás formája megmaradt, csak a fejlődés folyamán tökéletesedett, a nagy egész új tagokkal bővült és kikerekedett. Az önfeláldozó, égő hitű, szenvedésben megpróbált ősök dalai azonban ott parázslanak minden elkövetkező idők énekkincse mélyén. Ott szunnyadnak ma is és csak néhány éneket kell kell felváltani e régi, ódonzengésű templomi dalokkal, a parázs fellángol és újra hódítani fog.^{56b}

^{56/a} Payr i. m. 427. l.

^{56/b} E fejezet tárgyalásához egyik főforrásunk Alszeghy Zsolt egyetem ny. r. tanár: „A XVI. század egyházi lírája” c. egyetemi előadása volt.

A XVII. ÉS XVIII. SZÁZAD.

I. Egyháztörténet; liturgia; az énekekről általában. Egyháztörténeti szempontból a két század egy korszaknak tekinthető. A korszak képe egy teljes hullámvonal. A hullámhegy a XVI. század vége és a XVII. század legeleje, a hullámvölgy a XVII. század második fele. A protestánsok kezdetben szabadon gyakorolhatták vallásukat, zsinataikon egyházi ügyeiket megtárgyalhatták. A bécsi béke (1606) vallásügyi részének első pontja kimondta, hogy a király senkit hitében megbántani, se más által háborgatni nem fog. Így az evangélikusok is szép jövőt reméltek. 1610-ben folyt le a zsolnai zsinat, melynek végzéseit Thurzó György mind nádor az egész országba széjjel küldte, hogy eszerint szervezkedjenek az evangélikusok. 1614-ben Szepesváralján gyűlt össze evangélikus zsinat.⁵⁷ A megindult református vallás sok hívőt elhódított az evangélikusok közül, de a maradék bátran és hűségesen állta az idők viharait. Szükség is volt erre, mert Luther híveinek sorsa a hullámhegyről a völgybe zuhant. A viszonylagos nyugalom után véres üldöztetések, szenvedések, támadások szakadtak a hithű protestánsokra. Különösen az 1660-as években szenvedtek sokat. I. Lipót valóságos irtóhadjáratot indított ellenük. Aztán következett a szomorú sors, papoknak, tanítóknak seregét hajtották gályarabságra (1670-es évek). Csak néha csilant fel mégis egy kis remény a helyzet javulására, de mint annyiszor, újabb csalódás keserítette el a szenvedők lelkét. A teljes elnyomás 1781-ig, II. József türelmi rendeletéig tartott. Innen ismét felfelé ível a hullám, lassabban bár, mint ahogy a mélybe szakadt, de mégis felfelé. Az 1791-iki országgyűlésen II. Lipót törvénybe iktatta bátyjának, Józsefnek rendeletét. Ezáltal a szabadulás boldog perce elérkezett. Az egyháztörténetnek új korszaka kezdődik: „Az evangéliumi egyház

⁵⁷ Bereczky Sándor: A magyar evangélikus egyház története. Bp. 1929. 54. 1.

feléledésének és régi, törvényes jogaiba visszahelyezésének kora.⁵⁸

A nehéz időben az egyház belső élete is megsínylette a kegyetlen elnyomást. De még így is a protestánsok vezettek a műveltség terjesztésében. Az irodalom is küzdött az 1673-ban behozott cenzúra átkos megszorításaival; különösen a XVIII. században volt a protestánsok irodalmi munkássága megnehezítve. Azonban még így is igen szép eredményt értek el az egyházi irodalom terén. Az ének tovább zengett, mint a múlt századokban és a gályaraboknak is ez adott erőt, ez nyújtott vigasztalást. A *Cantus Catholici* 1674-iki kassai, harmadik kiadásának előszava így panaszodik: „A híveknek nagyobb részét a római szentszéktől az éneklésbeli zengésnek édesgetése vonta vala el”. Íme, elég bizonyíték a protestáns énekkultusz fejlettsége és mély, lelkeket magával ragadó erejére.

Az üldöztetések a már említett romlásnak indult liturgiát tovább rontották, de most még csak mérsékelt erővel. Inkább vesztett szigorú rendszeréből, mint szétomlott volna. Több részt (introitus, glória, graduale, hallelujával, credo) a gyülekezeti ének kezd helyettesíteni. A graduale énekből „főének” lesz a prédikáció előtt. Az úrvacsora ünneplése mindinkább eltávolodik az istentisztelettől, lassan csak ünnepi alkalmakkor, az istentisztelet végeztével osztják ki. Azonban a Felvidéken mindig énekeltek és ezáltal az egyháznak semmi támadás és rontó szándék nem ártott. A pusztulás a pietizmus és a racionalizmus Németországból való betörésére kezdődött meg és a XIX. században végleg kiteljesedett.

A pietizmus mozgalma Angliából indult ki, a chambridgei egyetem puritánus légkörében született.⁵⁹ Azt tanították, hogy a kereszténység nem tan, hanem élet, ezért az életet Krisztus szellemében kell megreformálni. Ez a felfogás és hogy az egész életet mint istentiszteletet kell felfogni, túlterjedve Anglián, Hollandiában vetette meg lábát (Amesius, Gisbert Voetius). Coccejus (Koch) János a gondolatot tovább vitte és azt hirdette, hogy a dolgok lényegébe ható misztikus megismerésre

⁵⁸ Bereczky S.: i. m. 91. l.

⁵⁹ A pietizmust legbehatóbban ismerteti Szent-Iványi Béla: *A pietizmus Magyarországon* című művében. Századok. 1935.

csak a passzív szemlélődő lélek képes Isten beavatkozása és irányítása mellett. Hollandiából a francia racionalista elemekkel együtt a pietizmus Németországba is áttért. Spenner reformja Lutherhez akart visszatérni. A felvilágosodás, mely lassan a szellemi életben uralomra jutott, a felszabadult ész mellett a vallásban szabaddá tett érzélem érvényesülését is biztosította. 1575-ben adta ki a pietizmus programját „Herzliches Verlangen...” címmel. Javaslatainak harmadik pontjában a pietizmus jelszavát adja: „A tudás a keresztyénségben nem elég, fontosabb az erény gyakorlása.” Spenner lelkes hívére talált August Herman Franke-ban, ki később a német pietizmus vezére lett. Franke mélyebben gyökeredzett a spiritalizmus és a misztika világában, mint Spenner. Leleki küzdelmei, lelki élményei, az „áttörés” (Durchbruch der Gnaden), a megtérés öntudatosodásának tanítása példái lettek a pietistáknak.

Magyarországon a kezdet nehézségeit, küzdelmeit megharcolva, hamar terjedt el a pietizmus. A bujdosó, száműzött lelkész, szenvedő, hívő keresztyén szívében könnyen kivirágozhatott a misztikus Isten-közelség érzése. A pietista pap típusa a legjobban Aachs Mihály (1631—1708) alakjában mutatkozott.

„A magyar pietisták kultúrtevékenységének színezetét nagyon befolyásolta, hogy az ország mely részén fejtették azt ki. Erdélyben régi tradíciókon nyugvó, tekintélyes és szervezett ortodoxia fogadta őket, a Felvidéken működésükkel egy időben éledő és szervezkedő ortodox hatások, viszont a Dunántúl teljes szétziláltság és szervezetlenség. Városokban a kerületi szervezettől való függetlenség, a vidéken az esperesek és szuperintendensek erősebb befolyása várt rájuk. Helyenként más feladatokkal kellett megküzdeniök. A helyenként változó körülmények más-más jelleget adtak tevékenységüknek. A különböző sors különböző sikereket nyújtott számukra.⁶⁰

Az elnyomás két századának egyházi éneke a hívők lelki tartalmát tükrözi most is. A mély vallásosság, a szilárd hit talán sohasem fejeződött ki olyan erővel, mint a kor templomi

⁶⁰ Szent-Iványi: i. m. 38. l.

énekeiben. Itt már több a lírai tartalom és a lélek érzelmei a legegységesebben, a legszemélyesebben fejeződnek ki.

Forrás tekintetében itt már az előbb megjelent énekeskönyvek említetők fel. Még a katolikusok is e forrásokból vették énekanyaguk egy részét. Fontos forrás volt, melyből igen nagy számban merítettek az énekszerzők, a német evangélikus egyházi költészet is. Itt már megjelennek az élő nyelvről való fordítások, melyek a múltban csak Luther énekeinél mutatkoztak.

Az énekek fajaira nézve Némethy Mihály, a kolozsvári ecclesiá lelkipásztor (1679) kifejti, hogy:⁶¹ „az ecclesiákban szabad a Soltárokon kívül Szent Írásban szedegetett Énekeket is énekelni... Minéműek: 1. a Soltárokból szedegetett szép énekek, mert azok azon magyarázattya a nehéz Soltároknak, s a közösség is jobban érti és hamarabb tanulhattya; 2. az invokáció, melyek merő könyörgések a Tanítóért, az ige hallgató községért; 3. az innepi énekek, melyek szépek s jók és épületesek... 4. a litániák és passiók, ahol a gyenge község botránkoztatása nélkül el nem hagyathatnak.” E felsorolt énektípusok, műfajok az énekeskönyv tipikus szerkezetét mutatják.

II. Énekek, zoltárok. Ha először az énekeskönyvektől függetlenül vizsgáljuk a két század evangélikus énekköltészetét, azt találjuk, hogy a legkevesebb bővülést a zoltárok átdolgozása mutat fel. Ennek a típusnak legtöbbször panaszkodó, könyörgő hangja most is nagyon időszerű volt még, de amikor Szenczi Molnár Albert kiadva teljes zoltárfordítását, a régi zoltárigény jelentősen lecsökkent. Csak elvétve találunk néhány zoltárparafrazist. Itt is az aktuális panasz és keserűség gyakran áttöri a zoltár kertét, pl.:

„Ne legyenek, Ūristen, tobzódók, részegesek,
undok paráznák, haraggal teljesek,
irigyek, kegyetlenek.”⁶²

A XVI. század jellemző énektárgyainak egyenes folytatását látjuk itt is. Legfőbb tárgy a panaszkodás, siralom. Ismét a

⁶¹ Alszegehy Zsolt: A XVII. század lírai költészet. Bp. 1935. M. T. A. k. 8 l.

⁶² „Tekints reánk Ūr Isten” kezd. énekből. Gönczi 1635.

zsidóság bibliai sorsát idézik fel, büntudattal telik meg lelkük, vigasztalásért egyedül az Úrhoz folyamodnak, Krisztus megváltó halálára hivatkozva kérnek feloldást bűneikből.

A két század kurucköltészete is legnagyobb részt a protestáns szenvedéseket tolmácsolja. A hazafiúi fájdalom mellett a jog nélkül maradt protestáns egyház panasza is ihletője ezen énekeknek:

„Elszedték egyenként tőlünk templominkat
mindenütt üldözik lelki pásztorkat
próbálják minden jószágokat.”⁶³

Ugyamint az énekköltő Jézushoz fohászkodik:

„Nincsen kibén bízunk, csak reád maradtunk,
édes Jézus érted romlunk s gyaláztatunk.”⁶⁴

Nem remélve jobb jövőt, a sok üldözés, megpróbáltatás után elkívánkoznak e földről:

„Uram, Jézus Krisztus, siess már eljönni,
most már a mi lelkünk kész elődbe menni.”⁶⁵

De még nagyobb szenvedések jönnek. Mikor már nemcsak a templomok és iskolák, hanem a papok és tanítók ellen is fordul az ellenreformáció ádáz gyűlölete, még keservesebb siralommal keseregnek az üldözött, kínzott protestánsok, realisztikus színekkel festik le szörnyű sorsukat, könnyezve emlékeznek övéikre, de hitüket nem ingatja meg semmi nyomorúság:

„Noha mi testünkben eladattunk,
Úr Jézus Christustól de megváltattunk,
ha ez inségben meg kell is mind hálnunk,
de néma bálványának mi fejet nem hajtunk.”⁶⁶

Pedig ugyancsak nagy próbát kell kiállaniok, ők azonban szilárdan kitartanak hitük mellett. A gályarabság is elkövetkezett, ez sem törte meg őket. A rabok közül a kapuvári és sárvári börtönbe hurcoltak (1674) a 13., 23., 43., 141. zsoltárokat és az „Erős várunk”-at énekelték. Köpcsényt elhagyva, az 5. és 102. zsoltárt, Sopronból Cenk felé haladva a 143.

⁶³ „Zokogó síréssal sírhatsz magyar nemzet.” Thaly: Adalékok I. 287—296. l.

⁶⁴ Thaly: Adalékok I. 673. l.

⁶⁵ U. ott.

⁶⁶ Kiss Ferenc: A kuruc költ. prot. szempontból. Prot. Sz. 1894. 676. l.

zsolnárt zengte az üldözött papok és tanítók. serege. Kapuvárt fennhangon énekelték a „Forog a szerencse” kezdetű Balassi-ének 11. versét, „Szenvedtem békével”, majd Kapuvárt elhagyva, a 43. zsolnárt.⁶⁷ Ezen idegenbe hurcoltak s ott kínokat szenvedő gályarabok és foglyok panasza külön csoportot alkot a kurucköltészetben.

A XVII. és XVIII. század énekköltészetére jellemző továbbá, hogy itt kezdődik meg a német evangélikus vallásos költészet nagyobb mennyiségben való felhasználása. A német énekek lassan beleolvada a magyar termésbe, a XVIII. század végére már mint hazai énekek használatosok. Első ilyen német énekeket felkaroló gyűjtemény Áach Mihály énekeskönyve (1696).

Kevés szerzőt ismerünk a két századból, a versfők keveset mondanak. Kevesebbet, mint a XVI. században. A tartalom is ritkán egyéni, s ha nem is fordítások, de jellegzetesen közös gondolat és stílkészlet termékei.⁶⁸ Nevesebb énekszerzőként ismerjük Kalinka Joachim (1602—1678) illavai püspököt („Előtted állok drága Jézusom”), és Regius Király Jakabot („Kegyes Jézus én imádságomra”). Szép énekeivel a XVII. század első vallásos költői közt kell említeni Petrőczy Kata Szidóniát (1652—1708). Gr. Pekry Lőrinc neje volt családi bajai, a sors csapásai sok szenvedést zúdítottak reá. Fájdalommal teli szívét költeményekbe öntötte, melyekből a mély hit, Istenhez tekintő bizalom sugárzik elő. Verseit kis füzetbe másolta: „Petrőczy Kata Szidónia tulajdon kezével írott énekei” címmel. A szelíd, borongós hangulatú költemények a súlyos szenvedés és az egyedüllét panaszai egy Istennel szoros kapcsolatban álló hívő lélek vallomásai. Legszebb énekei a következők:

„Mebántott atyám...”
 „Keseredett szívem immár mihez bízol”
 „Sebes árvizeknek kegyetlen sebeknek”
 „Szívbeli sebeim szerencsétlenségim”
 „Óh én boldogtalan és keserves sorsom”
 „Igaz Isten, ne hagyj...”
 „Mint sebes szelek zúgási”

⁶⁷ Payr S.: Testvéri közösség... 416. l.

⁶⁸ Alszeghy: i. m. 12. l.

„Elbágyadt lelkeknek...”
 „Ó, lelkünknek világossága”
 „Ó, mulandó s változandó” (Ach wie nichtig-fordítása.)
 „Jézus, életem világa” (O Jesu Christ mein Lebens
 Licht fordítása.)⁹⁹

Az énekköltők között megemlíthetjük továbbá Pálóczi Horvát Ádámot („A nagy király jön”), Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi lelkészt, majd esperest („Ez ünnepi szent napokban”; „Jövel Jézus, lelkem hő szerelme”; „Az én időm mint a szép nyár”), Zigány János kemeneshögyészi lelkészt („Jézus hűséges tanítónk”; „Lelkem vigadj ez ünnepen”; „Hívek vigyünk tiszteletet”; „Jövel legfőbb vigasztalónk”; „Ifjúságom teremtője”; „Ahol csak ember ezt a földet lakja”; „Járuljunk buzgó hálaadással” kezdetű énekekkel). Továbbá Perlaky Dávid nemesdömölki lelkészt, majd esperest („Oh szent István vonj engemet”; „Jer menjünk hív lélekkel”; „Aki éltét úgy folytatja”; „Uram hiszem, remélem”), Torkos Ádám buzgó pietista papot („Teljes minden éltemben”), Miskei Ádám nemesdömölki lelkészt („Mulandó világnak muló dicsősége”), stb. Térgyalásunkban külön hely illeti meg Péczeli Király Imrét és Rimai Jánost.

Péczeli Király Imrének 8 éneke őrzi nevét: „Én nyavalyás lelkem”, „Paradicsomnak te szép fényes napja”, „Könyörülő szent Istenhez”, „Eljő még az idő”, „Gazdag bő kegyelmű”, „Praedának ki örül”, „Egykor egy vén jámbor”, „Pajzsa szegény szívemnek”. Valószínű, hogy énekeinek legalább egy részét templomi használatra szánta. Fő jellemvonása az egyszerűség és őszinteség. Énekeinek első ismert kiadása a XVII. század harmadik vagy negyedik tizedéből Bártfán, Kloes Jakabnál jelent meg. Ez énekeskönyvben első helyen Balassi és Rimai énekeit találjuk, majd „Más egynéhány szép isteni dicséretet”-et, ezután következnek Péczeli énekei. Valószínűleg Péczeli Király a szerzője a „Ne szállj perbe énvelem” kezdetűnek. Vasáry Dániel nem tulajdonítja Péczelinek, pedig hangulata, egyes kifejezései nagyon egyeznek a „Gazdag bő kegyelmű” kezdetű énekkel, melyben neve is el van rejtve.

⁹⁹ Thaly: Irod. és műv. történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 1885. 117. kk. 1. Teljesebb gyűjtemény Harsányi István és Gulyás József kiadása: Petróczy Kata Szidónia versei. ITK. 1915.

Szerintünk az ének Péczeli műve. Néki tulajdonítják még a „Dicsőült helyeken”, „Krisztus Urunknak áldott születésén”, „Kihez folyamodjam kívüled Krisztusom?” kezdetű énekeket is.

Rimai Jánost részint a régi himnuszok, részint Dávid zoltárai ihlették énekköltésre. A XVI. sz. lírájában nevezetes hely illeti meg, mert átmenetül szolgál költészete a XVI. századból a XVII-be. Elmélkedő, vallásos-lelkű költő volt. Az erkölcsi tisztaság hirdetője, ki az evangéliumi hit oltalmában keresett menedéket a tévelygések ellen. Felidézte a régebbi protestáns isteni dicséretnek fenséges eszméit, de nem feledkezett meg a középkori egyházi himnuszok áhítatáról sem. Istenes énekeiben a feltétlen hit, Istenhez való hűség és szeretet nyilatkozik meg.

Legsikerültebb énekei azok, melyeket templomi használatra szánt. Ezek szerkezetileg és a vers technikájára nézve is felette állnak azoknak, melyek bűnös voltát és szabadulási vágyát öntik formába. Legszebb énekei közül valók az „Ó Jehova szent Istenem”, „Kiáltok hozzád mélységből”, „Reménységem te vagy nékem” „Ó ki későni futok”, „Boldog, kinek az Úr vétkét megbocsátotta”, „Hívek, keresztyének jer, ne tévelyegjünk”, „Egyedül Tebenned”, „Az jóhitű ember szelíd e világon”, „Nincsen segítségem”, „Jöjj mellém szent Isten” kezdetű énekek.

A XVII. és XVIII. század évei nehéz, küzdelmes idők voltak, de a szenvedések tüzeiben a lélek megacélozódott, Istent kereste és meg is találta, amiről az énekeskönyvek legjobban tanúskodnak.

III. Énekeskönyvek, énekyűjtemények. Az énekeskönyveket vizsgálat alá véve, első, ami feltűnik, hogy a sanyarú idők ellenére mégis milyen nagy számban jelentek meg. Az elmélyült vallásosság a szükségletet megnövelte. A kiadás nehézségei nem jelentettek akadályt, ha itthon, Magyarországon nem sikerült a kinyomtatás, külföldön készítették könyveiket a magyar énekszerzők.

Mindjárt a XVII. század elején megjelenik *Szenczi Molnár Albert Psalterium Hungaricum (Herborn, 1607)*. A református zoltárgyűjtemény Lobwasser Ambrus königsbergi evangélikus

jogtudós verseit dolgozta át magyarra francia dallamokkal. Az idegen dallamokat a magyar hívők nehezen tanulták meg, végül is megszerették és máig is éneklük. Az evangélikusok számára e gyűjtemény csak azzal az értékkel bír, hogy a 150 zsoltár mellé más 9 éneket is csatolt. A „Mennybéli felséges Isten” kezdetű énekben a Miatyánkot verselte meg. Id. Révész Imre és Kálmán Farkas ezt az éneket egyenesen Luthertől származtatják.⁷⁰ Azonban Szenczi Molnár Albert teljesen szabadon járt el: Luther éneke csak 9 versszak, az övé 18. De a versformát Luthertől vette át és a régi szép dallamot is. Szenczi Molnár felesége révén atyafiságban állott Lutherrel és ezért hajolhatott szívesen feléje. Zsoltároskönyve a két században közel 30 kiadást ért meg. Egyes énekeskönyvek toldalékként jelentek meg ezek. Először mint az 1627. évi lőcsei énekeskönyv toldaléka. E zsoltárok idővel Szegedi és Sztárai zsoltárait is kiszorították.

A *Gönczi György-féle énekeskönyvnek* csak a XVI. században 22 kiadása ismeretes. Elterjedt és kedvelt énekeskönyv volt tehát. Főleg a reformátusok használták, ezért többnyire Debrecenben és Nagyváradon nyomtatták. Azonban a hitviták idejében az evangélikusok is használták. A lőcsei és bártfai nyomdászok, részt kérve a haszonból, kinyomtatták az énekeskönyvet Luther hívei számára is. Néha változtatást is ejtettek rajta, így Luther énekei közül új darabokat is átvettek és ezeket beillesztették a többi közé. 1627-ben Lőcsén jelent meg az első ilyen evangélikus Gönczi-kiadás. De ez még „igen csekély és kevés éneket foglalt magában”.⁷¹ A Lőcsén és Bártfán megjelent evangélikus énekgyűjtemények mind a Gönczién épültek fel, de a beosztás megváltozott. Míg a reformátusoknak készült példányok a zsoltárokat külön részben, egymás mellett közölték, addig az evangélikus nyomdászok ezeket tárgyuk és ünnepi alkalmuk szerint megosztva, szétszórva szerepeltették. Egy ilyen tartalmilag Göncziével csaknem teljesen megegyező, de eltérő beosztású énekeskönyv, az 1642-ben Brewer Lőrinc által kiadott lőcsei énekeskönyv tartalmazza először Luther kedves karácsonyi énekét, a „Menny-

⁷⁰ Payr Sándor: Luther és az egyházi ének. Theol. Sz. 1926/27.

⁷¹ Új Zengedező Mennyei Kar. 1778. Előszó 11. 1.

ből jövök most hozzátok” kezdetűt. Luther énekének első magyar fordítóját nem ismerjük. Kálmán Farkas Regius király Jakabban, a rozsnyói lelkészben keresi a fordítót. Az eredeti tartalmához híven ragaszkodik, de verselése meglehetősen kezdetleges:

Vom Himmel hoch da kom ich her
ich bring euch gute, neue mehr
der guten mehr bring ich so viel
davon ich singen und sagen wil.

Euch ist ein kindlein heut geboren
von einer jungfrau auserkorn
ein kindlein so zart und fein
dass sol eur freud und wonne sein.

Es ist der Herr Christ unser Gott
der wil euch fürn aus alle not
er wil eur Heiland selber sein
von allen bunden machen rein.

Er bringt euch alle seeligkeit
die Gott der Vater hat bereit
dass ri mit uns im himel reich
solt leben nun und ewiglich.

So merket nu das zeichen recht
die krippen, windelin so schlecht
da findet ir das kind gelegt
das alle welt erhelt und tregt.

(W. III. 23.)

Im a magas mennyből jövök
és néktek új hírt hirdetek
mely hír léssen kedves néktek,
akiről én most éneklek.

Ó, mely szép gyermek adaték
néktek szűztől születék,
mely szép gyermek hoz örömet
néktek felette jókedvet.

Hogy az Krisztus ti Istentek
ő legyen ti megmentőtök,
csak ő ti idvezítőtok,
az bűnben szabadítótok.

Az néktek hoz nagy örömet,
Atyától megígértetett,
hogy ti ővele mennyekben
éljetez az nagy örömben.

Ne nézzetek egyéb jelre,
csak az jászolra s pólyákra
ott talátoz egy gyermeket,
ki megmenti ez világot.

Meglepő, hogy a magyarban csak ilyen későn, 1642-ben tűnik fel ez az ének. Talán túlságosan gyermekies hangja miatt nem merték eddig a templomi énekek közé felvenni.

Ezzel az első fordítással nem elégedtek meg a magyar evangélikusok s nemsokára egészen más, az elsőnél szebb fordítás tűnik fel Gönczi újabb kiadásában. De ezen fordítások elején egy új, idegen versszakot is találunk. Luther éneke u. i. minden bevezető előkészítés nélkül az angyal szavaival kezdődik: „Mennyből jövök most hozzátok”. Triller Bálint sziléziai költő azonban már 1555-ben ezt a strófát írta az ének elé:

„Es kam ein Engel hell und klar
von gott auffz feldt zum hirten dar

der war gar sehr von hertzen fro
und sprach fröhlich zu ihm alsó:⁷²

Ilyen bevezetéssel jelzi Triller, hogy az angyal szavai következnek. A reformátusok ezt a magyarban is átvették és náluk már a XVIII. század elején így kezdődött Luther karácsonyi éneke:

„Az Istennek szent anyala
mennyegeből, hogy alászállá
és a pásztorokhoz juta,
nékiek ekképen szóla...”

És csak ezután következik Luther kezdősora. A magyar reformátusok ma is így éneklük. Az evangélikusoknál már az új fordítás kezdősora:

„Mennyből jövök most hozzátok
és ime nagy jó hírt mondok,
nagy örömet majd hirdetek,
melyen örvend ti szivetek.”

Ez a második fordítás szebb, de kevésbé hű az elsőhöz. Az eredeti régies, egyszerű, gyermekes hangját jellegzetesen pietista módon szólaltatja meg a fordító:

Nincs e senki e világon,
Ki tégedet befogadjon?
Nincsen e meleg helyecskéd
Sem gyengén rengő bölcsőcskéd?

— — — —

Néked bársonyod s tafotád	Der sammet und die seiden dein
Aszu széna lágy párnácskád	Das ist grob hew und windelin
Noha nagy, dicső király vagy,	Darauff du köng so gros und reich
Mostan, imé, mily szegény vagy.	Her prangst, als wers dein himel Reich.

Ó, én szerelmes Jézusom,
Édes megváltó Krisztusom,
Jövel, csinálj csendes ágyat,
Szívemben magadnak házat.

— — — —

Én lelkemnek rejtekébe,
Zárkózzál be szekrényébe,
Hogy el ne felejthesselek,
Sőt örökké dicsérjelek.

Ach mein herzliebes Jhesulein
Mach dir ein rein sanfft bettelin
Zu rugen in mein herzens schrein
Das ich nimer vergesse dein.

(W. III. 23.)

⁷² Koch E.: Geschichte des Kirchenliedes. VIII. k. 21. l.

Az 1642. évi lőcsei énekskönyv ezenkívül Balassi Bálinttól is közöl két éneket: „Bocsásd meg Úristen”, „Pusztában zsidókat vezérlő Úristen” kezdetűeket. Gönczi énekeskönyvének 1651-iki kiadásában találjuk meg először a „Jövel Szentlélek Úr Isten” kezdetű éneket. Ennek latin eredetijét Luther dolgozta fel és magyar fordítóját több énekszerzőben is látják. Kálmán Farkas szerint Batizi fordította le, Szügyi József Skariczában vagy Gelei Katona Istvánban, Payr Sándor Regius Király Jakab rozsnyói lelkészben látja a fordítót. Regius Királynak még két éneke szerepel az 1604-iki kiadásban: „Kegyes Jézus én imádságomra”, „Én Istenem sok nagy bűnöm”. Az utóbbinak szerzője Rutilus Márton weimari lelkész. Az 1654-iki kiadásban (Lőcse) találhatjuk meg először a „Krisztus Urunknak áldott születésén” — Péczeli Károly Imre műve —, továbbá „Tenéked Uram hálát adok”, „Örvendezzen már ez világ”, „Ó ártatlanság báránya”, „Magasztallak én Téged” kezdetű énekeket. A többi kiadások csak elvéve hoznak újat. Luther énekei közül az eddig felvetteken kívül megtaláljuk bennük: „Jövel népek megváltója”, „A Te Deum” és az „Úristen irgalmazz nekünk” (Litania maior) kezdetű énekeket (Payr S. i. m.).

Mielőtt az evangélikusok leglényegesebb énekeskönyveinek ismertetésére rátérnénk, meg kell emlékeznünk a kéziratos vagy nyomtatott graduálokról. A *Csepregi graduál (1621—43 között)* létezéséről Vajda György sopronlövői lelkész leveléből tudunk, ki Kránitz Mihály diákot kéri meg, hogy írjon néki himnuszokat, antiphonákat, főünnepekre való kottákkal, „de amely énekeket megtalálhatni az nyomtatott Csepregi Graduálban, azokat ne írja bele”. Továbbá kéri a diákot, hogy küldjön egy passionist, de ha „az új Graduált küldené által... annális kedvesb dolgot cselekedne”.⁷³ Ezen 1650. III. 16-án kelt leveléből tudósítást kapunk a Csepregi graduál létezéséről, de felvilágosítást nyerünk arról is, hogy egyes graduálkészítő diákok műhelyében voltak kész énekeskönyvek, passionalisok, stb. is, melyeket aztán rendelésre szállították.

A század egyetlen nyomtatott graduálja az ú. n. Öreg Graduál volt. Szerzői, illetve összeállítói Keserüi Dajka János és

⁷³ Harsányi István. I. T. 1912. 111—112. l.

Gelei Katona István református püspökök voltak. 1636-ban jelent meg 200 példányban, melyeket az egyes gyülekezetek között osztottak szét. Rákóczi György írt hozzá bevezető, méltató sorokat. Utolsó kísérlet volt ez a latinból fordított himnuszoknak és a megnyilatkozó gazdagabb liturgiának megtartására. A lelkiismeretes két szerkesztő bőven adott minden alkalomra antiphonákat, énekeket improitusra, invitációra, szerepelnek lamentációk, passiók, vasárnapra szóló responsoriumok, versiculusok, benedictiók, zsoltárok és nagy számmal himnuszok. A himnuszokkal rokon, de sokszor lényegesen eltérő szövegű himnuszokat tartalmaz egy „Istenes himnuszok, melyekkel az magyar reformáltatott ecclesiákban élnek... Lőcsén. Brewer Lőrinc által 1635.” (14. r. 69. l.) című gyűjtemény. Ez a könyv az 1635. évi kiadású Gönczi-féle énekeskönyvvel együtt jelent meg s anyagát egy, a Batthyány-kódexhez hasonló kéziratos gyűjteményből meríti, de néhány új himnuszt is közöl. E himnuszgyűjtemény lajstromát, mivel általánosságban nem ismeretes, alább közöljük:*

Új világosság jelenék	G.	1.	B.	1.
Az idvezítők régenten	G.	4.	B.	8.
Mindeneknek teremője	G.	5.	B.	11.
Csillagoknak teremője	G.	5.	B.	14.
Az Atyának országában	G.	26.	B.	17.
Jövel népnek megváltója	G.	7.	B.	19.
Áldott Izraelnek Ura	G.	2.	B.	3.
Jó keresztyének kik vagyunk	G.	28.	B.	25.
Teljes ez széles világon	G.	28.	B.	23.
Istentől választott népek	G.	6.	B.	20.
Jövel népeknek megváltója	G.	30.	B.	
Mennyből az Ige lejöve	G.	3.	B.	7.
Atya Istennek Igéje	G.		B.	6.
Hallgassuk figyelmetesen	G.	64.	B.	47.
Istennek szent ígéből	G.		B.	
Dicsérjük mindnyájan az Úristent	G.		B.	49.
Mennynek, földnek teremőjét	G.		B.	51.
Jer, hirdessük mi Urunkat	G.	84.	B.	61.
Oh kegyelmes Jézus Krisztus	G.		B.	58.
Az Krisztusnak szenvedése	G.		B.	
Örvendezzünk keresztyének	G.		B.	65.
Fénylik az nap fényességgel	G.	89.	B.	67.
Ez világnak fényessége	G.	90.	B.	71.

* G. = Öreg Graduál, 1636; B. = Battyhány kódex, 1565 körül.

Szenteknek te vagy Krisztus ékessége ..	G. 92.	B. 76.
Mostani ékes innepnap	G. 117.	B. 79.
Jézus Krisztus mi megváltónk	G. 67.	B. 83.
Jövel vigasztaló szentlélek	G.	B. 85.
Jövel szentlélek Úristen bánatinkban ..	G. 125.	B. 87.
Jövel szentlélek Úristen szállj bé	G. 130.	B. 90.
Jövel szentlélek Isten szentelj meg	G.	B.
Dicsőséges Szent Háromság	G.	B. 91.
Óh teremtő Atya Isten	G. 149.	G. 92.
Immáron az nap feljövén	G.	B. 115.
Immár mostan, óh Szent Lélek	G.	B. 116.
Igaz bíró, nagy Úr Isten	G. 181.	B. 117.
Állatoknak megtartója	G. 181.	B. 118.
Látod, Isten, sziveinket	G. 182.	B. 119.
Mindenkor téged, nagy Úr Isten	G. 185.	B. 120.
Atya Istennek egy Fia, ez világ	G. 186.	B. 130.
Az éjszakai setétség	G. 187.	B. 132.
Óh Fölséges, áldott király	G.	B. 122.
Óh mennyei mi Szent Atyánk	G. 189.	B. 124.
Fölséges Atya Úristen	G. 182.	B. 126.
Óh mi szent atyánk, kegyes	G. 196.	B. 135.
Óh áldott Atya Úr Isten	G. 197.	B. 136.
Jer, dicsérjük keresztyének	G. 31.	B. 144.
Fölséges Isten, mennynek, földnek Ura	G. 173.	B. 103.
Mennynek és földnek nemes teremtője ..	G. 174.	B. 105.
Ez széles földnek nagy bölcs teremtője ..	G.	B. 106.
Óh magas mennynek szentséges Istene ..	G. 176.	B. 108.
Óh nagy hatalmú, fölséges Úr Isten ..	G. 177.	B. 109.
Emberi nemnek teremtő Istene	G. 174.	B. 111.
Fölséges Isten, mennynek, földnek Ura,		
ki mindeneknek	G. 178.	B. 112.
Sok nyavalyánkban Atyánkhoz	G. 184.	B. 147.

* Érdekes az „Istenes Himnuszok” 1652. évi kiadásának, de még inkább az 1697. évinek alkalmazkodása az Öreg Graduálhoz. Míg régebben eltérő szövegeket látunk (1635), most az énekszövegek megegyeznek, mutatva a bár kis példányszámban megjelent, de mégis elterjedt és kedvelt Öreg Graduál erős hatását.

Tehát feltehető, hogy az Öreg Graduál egyik forrása ez a kis gyűjtemény volt. Az Öreg Graduál-beli benedictiókat néhány záró-ének követi, melyek közül a már a Batthyány-kódexben feltűnt „Ez esztendőt megáldja”, „Ez húsvét ünnepében”, „E pünkösöd ünnepében” kezdetű énekek érdemelnek figyelmet. Ezeket ma is énekli a gyülekezet. A graduál igen nagy anyagot vett át a bártfai énekeskönyvből is. Az istentiszteleteken sokáig volt a pap és a kántor nélkülözhetetlen segédkönyve.

Az Őreg Graduál csekély példányszáma, de ezen énekeskönyv megjelenése előtti graduál-szükséglet is rászorította a gyülekezeteket, hogy írott példányokat keressenek, készíttessenek maguknak. Így feltehető, hogy a XVII. században több írott, mint nyomtatott graduál volt használatban, habár meglétükről ma adatunk kevés van. Az ismert graduálok közül a legfontosabbak azok, melyek a Batthyány-kódex családjába tartoznak, anyaguk nagyrészt innen veszik s legfeljebb „modernizálták” a régi szöveget. Ide tartozik a *Nagydobszai kódex*. Erős rokonságot mutat a Huszár Gál-féle 1574-ben megjelent énekeskönyvvel is.⁷⁴ A kódex másolója tehát ismerte Huszár Gál gyűjteményét, így 1574 után másolhatta, viszont a Csurgói graduálnál (1639) idősebb. Másolási időpontul az 1574—1639 közötti éveket jelölhetjük meg. Tartalmaz 68 himnuszt, 1 litániát, responsóriákat, benedictiokat és 35 prózai zsoltárszöveget. A kódex 229—259. lapjain Szentlaki István passioját találjuk.⁷⁵

Erősen rokon vele a *Csurgói kódex*, nem más, mint az előbbinek némi változtatással és toldással ellátott másolata. Olyan darabokat is vesz fel, mely az Őreg Graduálban fordult elő először. Ezért tesszük 1636 utánra. Tartalmaz 65 himnuszt, a litánia maiort, „congratulatio” címen rövid alkalmi énekeket (pl. Ez esztendőt megáldjad, stb.). Péczeli Király Imrének is szerepel két éneke, majd 16 zsoltárt találunk. Végül alkalmi cantiók következnek.

A Batthyány kódex anyagát legjobban a Ráday Graduál aknázza ki. Énekeinek 93 százalékát, 141 ének, e gyűjteményből való. Több helyen új részletekkel gazdagítva, máshol lerövidítve közli a régi szövegeket. A másik forrása közös volt a Nagydobszai és Kecskeméti kódex forrásával. 11, a Batthyány kódexben elő nem forduló ének közül 3 szerepel a Kecskeméti és 4 a Nagydobszaiban.⁷⁶ Itt találjuk meg a „Mennyből jövök most hozzátok” kezdetű ének első fordítását. Mivel e graduál 1635 táján jöhetett létre, feltehető, hogy innen, vagy valamely más, esetleg a Ráday graduálnak forrásul szolgáló

⁷⁴ Barla Jenő: Írott énekgyűjtemények a XVII. sz.-ban. P. Sz. 1900. 336. l.

⁷⁵ Barla Jenő: i. m. 340. l.

⁷⁶ Harsányi István: A Ráday Graduál. I. T. 1926. 224. kk. 1.

kéziratos gyűjteményből meríthette az 1642-iki lőcsei énekeskönyv az ének szövegét.

Ugyancsak neves kéziratos énekgyűjtemény a *Kálmáncai kódex*. A kódex részei 1622., 1623., 1626. években keletkeztek, az egész tehát a XVII. század huszas éveiből való. A szokásos ünnepi himnuszok és a litánia maior után „Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek” címen közönségesebb énekek következnek. Végül a kódex a szokásos liturgikus énekek előtt betegségben és csapások esetén való imákat közöl.

A *sárospataki Csáti és Patay graduálból* sok levél hiányzik, de biztosan megállapítható a Batthyány kódex forrás volta és feltehető — töredék lévén —, hogy még több, e forrásból származó éneket tartalmazott.

Ezen legnevezetesebb graduálokön kívül vannak még ismertek, pl. Apostagi, Spáczay, stb. graduál, melyek mind megerősítik azt a feltevést, hogy a XVII. század nem szűkölködött liturgikus gyűjteményekben és nem nagyon sajnálhatta az Öreg Graduálnak csak kis példányszámban való megjelentét.

A graduálforma lassú kihalásával csak a zsoltároskönyv, a *passionalis* és a gyülekezeti énekeskönyv maradt használatban, az első főleg a református híveknél. A legelső protestáns *passio* és *lamentatio* a Batthyány kódexben maradt fenn. Az első ilyen jellegű különálló kéziratos könyv a Sárospataki *passionalis* (1602?). A XVII. században megemlíthetjük a Lécházi és Pókai *passionalist*, a XVIII. században Vass Mózes (1725), Kolozsvári Mihály (1750), Kövendi Tamás (XVIII. század vége) *passionalisait*.⁷⁷

* * *

Az evangélikus templomi ének történetét vizsgálva, mind-
eddig kevés kivétellel közös énekeskönyvekkel találkoztunk. Ezért legnagyobb részét a „protestáns” nevet alkalmaztuk az „evangélikus” helyett. Ezen énekeskönyvek mindkét reformált egyházat ellátták énekkel, de sokban különösen a XVI. század végétől kezdve a református szellem volt uralkodó. Ez készítette a lőcsei és bártfai nyomdászokat az említett evangélikus kiadások készítésére. De még ezek is református énekeskönyv-

⁷⁷ Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink a XVI—XIX. sz.-ban. Zilah, 1934. 23. 1.

ből, a Gönczi-féle gyűjteményből merítették anyagjuk legnagyobb részét.

A XVII. század alkonya véget vetett a közös énekeskönyvek korának. 1696-ban megjelent az első külön evangélikus énekeskönyv: „Zöngedező Mennyei Kar, azaz németből magyarra fordítottatott, szép isteni dicséreteket és hálaadó énekeket más, magyarul szereztetett énekekkel együtt magában foglaló könyvecske. Nyom. Lőcsén, 1696.” címen (12. r. 264. l.). Szerkesztője Áachs Mihály, elűzött győri rektor, később Thököly tábori papja volt. Segítőtársai Lővei Balázs és Csatai István lelkészek voltak. Az indítékot a Lőcsén 1686-ban megjelent lelkészek voltak. Az indítékot a Lőcsén 1686-ban megjelent „Neuermehrtes und verbessertes Christliches Gesangbuch, aus alten und neuen, der unveränderten Augspurgischen Confession zugethamen Autoribus” című német énekeskönyv adhatta, melyben már Gerhardt Páltól és pietista társaitól is vannak énekek. Az énekeskönyvnek négy kiadása ismeretes a „Lelki Óra” megjelenése előtt:

1. 1696. 12. r. 264. l.
2. 1703. 12. r. 206. l.
3. 1706. 12. r. 153. l.
4. 1726. 16. r. 262. l.

A kiadások teljesen megegyeznek, csak a nyomtatásuk — formájuk — miatt különböző terjedelműek. Az énekeskönyv 132 éneket tartalmaz. Áachs négy énekkel szerepel: „Magas egekben lakozó”, „Minden e földön csak elmulandó”, „Mennyi sokat szól az Isten embernek”, „Szívem keserűségét” kezdősorokkal. Lővei Balázs győri lelkész szintén négy énekkel vesz részt az énekeskönyvben: „Lelkem ő nagy örömében”, „Bibliában mondja”, „Lelkem kit vesztettél”, „Isten áldásának háza”. Tatai István tétii lelkész énekei: „Istennek szent fia”, „Szívemet hozzád emelem”, „Téged igazán és valóban” kezdetűek. Itt szerepel először Sármelléki Nagy Benedek kőszegi rektor éneke: „Bízom tebenned szent Isten”, Thurzó György éneke (Lányi Illés műve): „Gyötrődik az én lelkem”, Szenczi Fekete István dunántúli püspök éneke: „Súlyos terhét bűneimnek”, Karcsai Kató győri költőné „Kegyes Jézus halld meg” kezdetű éneke. A régi énekkincs gyéren van képviselve (Payr S. i. m.).

Az énekeskönyv fő nevezetessége mégis a német eredetű énekek nagyobb számban való szerepeltetése. A Zöngedező első kiadásában fordításban található német énekek a következők:

- Adjunk hálát az Úrnak. — Nun lasst uns Gott dem (L. Helmbold. IV. 647.)
- A nap immár elenyészett. — Nun sich der Tag geendet hat (Joh. Fr. Herzog 1699.)
- A próféták mondták. — Die Propheten haben prophezeit (M. Weisse III. 319.)
- Az én Istenemben bízom. — Auf meinen lieben Gott (V. 433.)
- Az Istennek jótetszése. — Wie es Gott gefällt (Amb. Blauer III. 588.)
- Békességnek fejedelme, Isten. — Du Friede Fürst, Herr Jesu Christ. (J. Ebert. V. 413.)
- Bizony, meglészen az idő. — Es ist gewisslich an der Zeit (IV. 344.)
- Bűnös ember jól megfontold. — Sündiger Mensch schau wer du bist (M. Weisse III. 293.)
- Bűnösök, hozzád kiáltunk. — Aus tiefer Not schrei ich zu dir (Luther III. 7. N. Selnecker IV. 314.)
- Dicsérlek, Uram, tégedet. — Ich dank die schon durch deinen (Valten Vogt III. 1076.)
- Dicsőség mennyben Istennek. — Allein Gott in der Höhe sey (Nic. Hovesch III. 566.)
- Ébredj fel óh te én szivem. — Werden munter mein gemüte (Joh. Rist † 1667.)
- Elvégeztem életemet. — Mein Wahlfahrt ich vollendet hab.
- Én Istenem, benned bízom. — Ich hab mein Seel Gott heimige stellt (Joh. Leon IV. 519.)
- Evangéliumot Isten adta. — Gott hat das Evangelium (E. Alberus III. 880.)
- Ha Isten nem volna velünk. — Wo Gott der Herr nicht bey (Joh. Magdeburg IV. 343.)
- Hálát adok tenéked óh kegyelmes. — O Gott ich du dir danken (Barth. Ringwald IV. 986.)
- Jer, halljuk meg, keresztyének. — Kommt ihr Christen, kommt (Joh. Heermann † 1647.)
- Jézus, életemnek öröme. — Jesu meines Lebens leben (Ernst Christoph Homburg † 1681.)
- Jézus a keresztfán függvén. — Als Jesus an das Kreuzes Stamm.
- Jézus Krisztus én életem. — O Jesu Christ meus Lebens (Martin Dehm † 1622.)
- Jézust el nem bocsájtom. — Meinen Jesum lass ich nicht (Christian Keymann.)
- Jövel népnek megváltója. — Nun komm der Heyden Heiland. (IV. 612.)
- Jézust magamnak választottam. — Jesum hab ich mir erkohren.
- Ki csak Istenre dolgát hagyja. — Wer nur den lieben Gott (Georg Neumark † 1681.)

- Krisztus ártatlan bárány. — O Lamm Gottes unschuldig (Nic. Hovesch III. 568.)
- Krisztus az én életem. — Christ der ist mein Leben (V. 435.) *
- Krisztus, ki vagy nap és világ. — Christe der du bist Tag und Licht.
- Magasztallak én téged, Isten. — Ich danke dir lieber Herre (J. Kol-rose III. 86.)
- Máradj velünk, mi Krisztusunk. — Ach bleib bey uns Herr Jesu Christ. (IV. 287.)
- Már búcsút vészek tőled. — Valet will ich dir geben (Valerius Herberger † 1627.)
- Meg ne feddj engemet, Uram. — Herr in deinen Zorn straf. *
- Mi Atyánk, ki vagy mennyégben. — Gott Vater in dem Himmel (Joh. Freder III. 209.)
- Midőn Jézus a keresztfán. — Wenn mein Stündlein (Nic. Herman III. 1215.)
- Midőn mi végső inségben. — Wenn wir in höchsten Nöten sein (P. Eber IV. 6.)
- Minden órát gondold meg. — Oh Mensch mit Fleiss bedanke (V. 324.) *
- Mire bánkódoz te én szívem. — Warum betrübst du dich mein Herz (IV. 128.)
- Most nyugosznak az erdők. — Nun ruhen alle Wälder (P. Gerhardt.)
- Nyugodni megyünk te néked. — Die Nacht ist kommen darin wir (P. Herbert IV. 442.)
- Oh Istenem, melly sok vétkem. — Ach Gott und Herr, wie gross (Joh. Major † 1654.)
- Oh kegyelem szép forrása. — Herr Jesu Christ du höchstes (Barth. Ringwald † 1598.)
- Oh siralom, szív fájdalom. — Oh Traurigkeit, oh Herzenlied (V. 1280.) *
- Örülj szívem, vagdj lelkem. — Mein Seel dich freut. *
- Sion az Úr lakóhelye. — Zion klagt mit Angst (Joh. Heermann)
- Szerelmes Jézus, vallyon mit. — Herzliebster Jesu' was hast du verbrochen (Joh. Hermann † 1647.)
- Szívből szeretlek, én Istenem. — Herzlich lieb hab ich dich (Joh. Walther III. 204.)
- Szívem szerént Űristen. — Aus meines Herzens Grunde (V. 177.)
- Te benned bizom, én Istenem. — In dich hab ich gehoffet Herr (A. Reusner III. 133.)
- Tündöklő hajnali csillag. — Wie schön leuchtet der Morgenstern (Phil. Nicolai V. 258.)
- Uram Jézus, én tudom jól. — Herr J. Chr. ich weiss gar wohl (Barth. Ringwald IV. 985.)
- Ur Isten téged dicsérünk. — Herr Gott dich loben wir (Luther III. 19.)
- Feltűnő, hogy Luther kedvelt énekei, pl. a „Jövel Szentlélek”, vagy a „Mennyből jövök” nincsenek benne. Talán feltételezték, hogy könyv nélkül is tudják őket. Viszont Luther kevésbé

ismert énekei szerepelnek. Áachs Mihály a pietizmus híve volt. A német énekkincsből is a pietista énekekhez nyult legszívesebben. Ezen énekek fő jellegzetességei, hogy türelmetlenül sürgetik a lelki újjászületést, a lélek és Jézus között egész szerelmi misztikát alkotnak, mely sokszor az Énekek Éneke magaslatait is érinti és a Krisztus személyébe teljesen elmerülni akaró lelkek vágyódó szavait idézi. Ezekkel az érzésekkel együtt jelentkezik a pietista énekekben az élet minden eddiginél szigorúbb értelmezése és a világtól való menekülés a lélek bensőségeibe. E lendületes megindulás és megújhódás után már volt alap az elkövetkező énekeskönyvek részére. Ezután új forrás nyílik az evangélikus énekkincs gyarapítására: a gazdag német pietista énekkészlet.

1730-ban új énekeskönyv lát napvilágot. Terjedelmes címe: *„Az egy Idvezítő Áldott Úr Jézus nevében az igaz Idvesség uttyára Mutató és szent Penitentiara serkentő Magyar LELKI ÓRA avagy olly egész Énekeskönyv, amelyben nem tsak a Gradualisból, Arany-Láncból, halotti Könyvetskébül és Psalmusokbul, sok fogyatkozásoktul meg-tisztittatott s jó rendbe szedett Énekek, mint egy summában bé-foglaltatnak; de sok Német, Tseh és Deák nyelvekbül is, ennek előtte nyomtatásban nem látott buzgósággal tellyes Új Isteni Ditséretek is fel-találtatnak: Mostanában leg-először illyen formában maga Magyar-hazájának lelki épülésére, világosságára ki-botsátott M. Sartorius János Rosno-Bányai Sz. Írás Magyarázó Iffiú és ezen híres Akadémiában tanuló Magyaroknak híres Ephorusa. Vitembergában Nyomtatta Hake János 1730. esztendőben.”* Sartorius János munkatársai Fábry Gergely, vadosfai lelkész, később püspök és Lutharits Péter orvos voltak. Az énekeskönyv előszava nem veszi nagyon figyelembe az előtte már négy kiadást megért Zöngedezőt, bár ez egyik forrása volt. Az új énekgyűjtemény kiadását itt a következőképen okolja meg Sartorius: „Kövessed az O és Új Testamentumi szenteket . . . a sok többi szentekkel együtt és a külső országokban, főképen pediglen Szaxoniában levő kegyes hívekkel, a hol az Istennek Igéje mostanában is olly bő, hogy még a legszegényebb embernek házánál is két s három rendbéli Bibliát, Catechismust, énekes és prédikációs

könyveket is találhatni. Hogy azért ezen lelki jóban valamenynyire te is részes lehess, kedves Magyar hazám ímé ezen, régi különbféle könyvekből öszveszedett és sok új dicséretekkel megszaportított Énekeskönyvet lelki hasznodra kibotsátot-tam...⁷⁸

A Gönczi-féle énekeskönyvekből a XVI—XVII. századi énekeket vette át nagyobb számban. Ezen énekek mindeddig már előfordultak s állandó vázai lévén a mindenkori énekeskönyveknek, újbóli felsorolásukra itt nem szorítkozhatunk. Az énekeskönyv anyagának nagyobb részét a Zöngedezőből vette (az 1726-iki kiadás tartalmát csaknem teljesen felvette), merített továbbá a zoltáros könyvből, forgatta az Öreg Graduált is. Az átvett énekeken kívül sok eddig nyomtatásban nem látott német, cseh és latin ének fordítását is megtaláljuk. Ezen énekek lefordításában, továbbá a himnuszköltészet újbóli felkarolásában láthatjuk a „Lelki Óra” nevezetességét. Az énekeskönyv új német énekei a következők:

Adjunk hálát az Úrnak	43. l. —	Danket dem Herren (Joh. Leon IV. 496.)
Ébredj fel szivem, vigadj	9. l. —	Wach auf mein Herz und singe (T. Gerhardt †1676.)
Erős várunk nekünk az Isten	495. l. —	Ein feste Burg ist unser Gott (Luther III. 19.)
Hála legyen Istennek, e piros	13. l. —	Dank sey Gott (Joh. Mühlmann †1613.)
Jer, dicsérjük Istent, szívvel	54. l. —	Nun danket alle Gott (Mart. Rinkart †1649.)
Jézus Krisztus mi Megváltónk	69. l. —	J. Chr. unser Heyland (Luther III. 11.)
Krisztus ártatlan bárány	348. l. —	O Lamm Gottes unschuldgi (Nic. Hovesch III. 568.)
Mennyből jövök most hozzátok	255. l. —	Vom Himmel hoch (Luth. III. 23.)
Mennynek, földnek teremtő	22. l. —	Gott des Himmels und (H. Albert)
Mind jó, amit Isten téssen	516. l. —	Was Gott tut das ist wohl (Sam. Rodigast †1708.)
Óh igaz ítélő Isten	583. l.	
Óh Jézus, mi üdvözítőnk	370. l. —	Jesus Christus unser Heyland (Luther III. 9.)
Óh te dicső szent Háromság	471. l. —	Oh heiliger Dreifaltigkeit (Mich. Weisse III. 285.)

⁷⁸ „Lelki Óra” előszó 3—4. l.

- Oh Úr Isten tekints hozzánk 181. l. — Ach Gott vom Himmel sieh da-
rein (Luther III. 6.)
Tellyes e széles világ 276. l. — Christum wie sollen loben schon
(Luther III. 13.)
Úr Isten, irgalmazz nékem 196. l. — Erbarm dich mein oh Herre (E.
Hegenwalt)

Hozzá véve a Zöngedező előbbi kiadásaiból átvett énekeket, a német eredetű énekek fordítása jelentős számmal szerepel itt. A cseh énekek már kisebb mennyiségben találhatóak. Forrásuk Tranovsky György „Cithara Sanctorum” című nevezetes gyűjteménye volt (1636).

A cseh énekek ezek:

- Ah, jaj nekem, közleget
Istennek 87. l. — Ach, Ach! auve beda mne chnew
Bízom az én Istenemben 90. l. — Duffam w Boha mem vnestestj
Dicsérjük egy szívvel édes Is. 8. l. — Dyky Bohu wzdegme.
Elmult éjjeli sötétség 10. l. — Mynula nocny hodjna pokl.
Előtted állok, drága Jéz. 100. l. — Niny o drahy Gezisi
Megharagudott az Úr Isten 148. l. — Pochneval se mug milj Pan
Mindenható örök Isten 23. l. — Wssemoúcy Wecny Boze
Nézd búsulását kegy. Uram 162. l. — Zhlednis na zalost mug milj
Ó kegyelmes Jézusunk 27. l. — Gesysy Mylosrnj Ochranite
Te nevedben lefekszünk 82. l. — We gmeno tvem lihame

Ezen énekek szerepeltetése egészen kivételes e században, az énekeskönyvek nem is veszik át ezeket és csak a XX. század elején szerkesztett Keresztyén (dunántúli) Énekeskönyv eleve-níti fel a cseh, jobban mondva szlovák énekeket.

Különös jelenség a himnuszoknak ilyen nagyarányú fel-sorakoztatása is. Nemliturgikus énekeskönyvben ritkán talál-hatunk ennyi himnuszt. A Lelki Óra himnuszainak lajstroma:

- Új világosság jelenék 226. l. — Lux ecce surgit.
Mindeneknek teremtője 218. l. — Christe redemptor omnium.
Az idévezítőt régenten 203. l. — Quod chorus vatum venerandus.
Csillagoknak alkotója 226. l. — Creator alme siderum.
Az Atyánk országából 231. l. — Corde natus ex parentis (?)
Christe redemptor omnium (?)
Jövel népeknek megváltója 251. l. — Veni redemptor
Jövel megváltója népeknek 212. l. — Veni redemptor
Áldott Izraelnek Ura 199. l. — Cant. Zachariae.
Jó keresztyének kik vagyunk 251. l. — Freu dich du werihe Christen-
heit.
Teljes ez széles világon 276. l. — A solis ortus cardine.
Mennyből az Ige lejöve 214., 215. l. — Verbum supernum.

Hallgassuk figyelmetesen	110. l. —	
Fénylik az nap fényességgel	363. l. —	Aurora lucis rutila.
Ez világnak fényessége	362. l. —	Lux mundi beatissimus. Splendor paternae gloriae.
Szenteknek te vagy Krisztus ékessége	375. l. —	Vitam sanctorum decus angelorum.
Mostani ékes ünnepnap	429. l. —	Festum nunc celebre.
Jézus Krisztus mi megváltónk	69. l. —	
Igaz bíró, nagy Üristen	19. l. —	Rector potens.
Allatoknak megtartója	5. l. —	Rerum Deus tenax vigor.
Látod, Isten, sziveinket	514. l. —	Nox atra rerum.
Óh mennyei szent Atyánk	469. l. —	
Fölséges Atya Úr Isten	12. l. —	
Jer, dicsérjük keresztyének az Úr.	241. l. —	
Fölséges Isten, mennynek, földnek Ura	70. l. —	Deus creator omnium.
Mennynek és földnek nemes teremtője	150. l. —	Imense coeli conditor.
A Krisztus mennybe felmene	422., 423., 426. l. —	Christus ascendit hodie.
Ma gyermek nekünk	265. l. —	Nobis est natus.
Jézus édes emlékezet	382. l. —	Jesus dulcis memoria.
Krisztus, ki vagy nap és világ	63., 69. l. —	Christus qui lux es et dies.
Naptámadástud fogva	264. l. —	A solis ortus cardine.
Gyermek születék Bethlehemben	283. l. —	Puer natus in B.
Heródes dühös ellenség	287., 288. l. —	Hostis H. impie.
Midőn Jézus a keresztfán	316. l. —	Peer k. „Jézus 7 szava” szabad átdolgozásban.
Dicséretes ez gyermek	234. l. —	
Kersztyének serege	368. l. —	Chorus novae Jerusalem.
Keresztyének örvendezzünk	369. l. —	Vexilla regis.
Jézus Krisztus feltámadá	372. l. —	Christus surrexit.
Salve cordis gaudium	405. l.	
A szent Léleknek kegyelme	435. l. —	Spiritus Sancti gratia.
Ut vult Jehova, sic volo	557. l.	
Minden mi szenvedésink	217. l. —	Jesu quadragenariae.
Cur mundus militat	600. l.	
A nap eljő nagy haraggal	671. l. —	Dies irrae, dies illa.
Istentől választott népek	263. l. —	
Örvendezzen már ez világ	347. l. —	Magno salutis gaudio.
Jer, hirdessük mi Urunkat	243. l. —	Pangue lingua.
Emberi nemnek teremtő Is.	460. l. —	Plasmator hominis deus.
Az éjszakai sötétség	5. l. —	Nox et tenebrae.

Oh mi Szent Atyánk	470. l. — O pater sancte.
Atya Istnetől születék	230. l. — Corde natus.
Mostan eljöttek az idők	219. l. — Iam ter quaternis.
Küldé az Úristen hűségés	213. l. — Mittit ad virginen.
Úr Isten, irgalmazz nekünk	482. l. — Litanía maior.

E himnuszok nagyrésze a Batthyány kódexben is megvan és ezek a kódexbeli szövegekkel kevés kivétellel szószerint megegyeznek. Leginkább csak a helyesírást változtatta itt meg a szerkesztő. Az említett énekeken kívül megemlíthető a Péczeli Királynak tulajdonított „Könnyem áradási” kezdetű ének, Ádám siralma 3 énekben, Bodrogi Lászlóné siralmas éneke, Czeglédi Pál édes Pannájának búcsúztatója: „Krisztus kerülök szerelmes szüleim” kezdettel, Catharina Aratoris éneke: „Krisztusnak hívei” kezdettel, továbbá egy hosszú búcsúztató: „Véletlen embernek utolsó órája”.

A magyar „Lelki Óra”-nak gazdag anyagából bővült a Zengedező Mennyei Kar. Sartorius Wittenbergből hazatérve, Torkos András, Szenczei Bárány György, Vásonyi Márton, Fábri Gergely és Bárány János pietista papok közé állt és együtt bővítették ki, javították át Áachs könyvét (1735). A Zengedező mindinkább bővült, míg Torkos József győri lelkész és társai 1743-ban megjelentették az „Új Zengedező Mennyei Kar. Frankfortumban 1743.” című énekeskönyvet, melyhez külön lapszámozással Szenczi Molnár Albert zoltárait kötötték. Az Új Zengedezőt a következő években többször is kiadták, nagy kedveltségnek örvendett. Megjelent:

1747-ben	12. r.	360. l.
1748	„	12. r. 240. l.
1750	„	8. r. 1014. l.
1760	„	8. r. 1014. l.
1768	„	8. r. 1014. l.
1770	„	8. r. 1014. l.
1778	„	8. r. 1014. l.
1784	„	8. r. 1014. l.
1798	„	8. r. 1014. l.

A kiadások terjedelmének hirtelen megnövekedése nem tulajdonítható, mint Payr állítja, csak a Lelki Óranak. Inkább gondolhatunk a korabeli pozsonyi és marburgi énekeskönyvek (németek) erős hatására. A legnagyobb bővülés u. i. a német

énekekben észlelhető. A *Lelki Óra* által tartalmazott és teljes egészében átvett 58 német énekkel szemben ugyanis 179 áll, melyek újonnan szerepelnek és abból hiányoznak. Az új német énekek a következők (a lapszámozást az Új Zengedező 1778-i kiadásából vettük):

- Adj békességet Úristen 995. l. — Verleih uns Frieden gnädiglich (Luther III. 21.)
- A keresztfán szeretetem 120. l. — Der am Kreutz ist meine Liebe
- Aki bízik ragaszkodik 597. l. — Wer Gott vertraut hat wohl (IV. 699.)
- Áld Istent, vége vagyon 289. l. — Nun Gott lob! es ist vollbracht (Ben. Schmolk † 1737.)
- Áldjuk az Urat 876. l. — Lobet den Herrn (IV. 168.)
- Áldott az egek Ura 10. l. — Gott sey Dank durch alle Welt (Heinr. Held † 1650.)
- Áldott légyen a nagy Isten 11. l. — Lob sey dem allmächtigen Gott (Mich. Weisse III. 230.)
- Áldott légy irgalmas Úr Is. 307. l. — Sey hochgelobet barmherziger Gott.
- Aludjál, te kedves gyermek 330. l. — Schlaf sanft und wohl.
- A nap lement, óh Jézus 881. l. — Der Tag ist hin, mein Jesu (Joach. Neander † 1680.)
- A nap támad, fut a setétség 835. l. — Der Tag vertreibt die finstre Nacht (M. Wiesse III. 319.)
- A setét éj már reánk száll 883. l. — Nun bricht die finstre Nach (Kaspar Neumann † 1715.)
- A szent Isten nem 996. l. — Gott ist nicht ein gebundener.
- Atya Isten, adjad, kérünk 240. l. — Gott Vater sende deine Geist.
- Atyám, mindenkor tégedet 836. l. — Ich will o Vater allezeit.
- Avagy elrejtéd-é, Jézus 669. l. — Hast du denn Jesu dein Angesicht.
- Az éj im érkezik 885. l. — Die Nach ist vor der (K. Ziegler).
- Az éj immár elenyészett 838. l. — Nun sich die Nacht geendet hat (Joh. Fr. Herzog).
- Az én lelkem csendes 994. l. — Meine Seel ist stille (Joh. Kaspar Schade † 1698.)
- Az Isten él, mit bánkódom 334. l. — Lebt Gott wie kann ich.
- Az Istennek, Atya, Fiú 840. l. — Das Welt mein Gott (E. Löner III. 642.)
- Az Úr az én hű pásztorom 313. l. — Der Herr ist mein getreuer Hirt (Corn. Becker III. 588.)
- Az Úr gondot visel 335. l. — Gott der wirds wohl machen (E. Stockmann † 1712.)
- Bízzad minden utadat 338. l. — Befihl du deine Weege (Paul Gerhardt † 1676.)
- Bízzad az Úrra minden 341. l. — Befihl dem Herrn deine Weege.
- Búcsút vészek e világtól 575. l. — So wünsch ich nun ein gute Nacht (Phil. Nicolai V. 259.)

Dicsérd én lelkem	840. l.	— Lobet den Herrn dem Mächtigen (Joach. Neander)
Dicsérd Isten, Keresz- ténység	41. l.	— Lobt Gott ihr Christen (Nic. Her- man III. 1169.)
Dicséret tisztesség legyen	808. l.	— Sey Lob und Ehr dem (Joch. Jakob Schütz 1690.)
Drága kincset és szépséget	389. l.	— Ich weiss ein Blümlein hibsch (V. 10.)
Egy lépéssel közelebb estem	580. l.	— Gott Lob ein Schritt zur Ewigkeit (A. H. Franke † 1727.)
Élek én az Isten mondja	1001. l.	— So wahr ich Lebe, spricht dein Gott (Herm. Wepse IV. 743.)
Élet eredete, óh örök világ	583. l.	— Ursprung des Lebens (Christ. Joch. Koitsch † 1735.)
Eljött hozzánk az idvesség	488. l.	— Es ist das Heyl uns kommen her (P. Speratus III. 31.)
Él Krisztus, hát mit bánkódom	184. l.	— Lebte Christus, was bin ich betrübt Joch. Heermann † 1647.)
Elmegyek örömmel s vígan	113. l.	— Mit Fried und Freud fahr ich (Lu- ther III. 17.)
Elmúlt már az óesztendő	86. l.	— Das alte Jahr vegangen ist (V. 125.)
Embereknek serege! buzgón	17. l.	— Mit Ernst ihr Menschenkinder)Val. Thilo jun. † 1662.)
Én dolgom bíztam Istenre	908. l.	— Ich hab mein Sach heimgestellt (Joch. Leon IV. 519.)
Én Istenem, én bűnös ember	446. l.	— Ich arme Mensch, ich armer (Chris- toph Tietze † 1703.)
Én Istenem, mely nagy inség	671. l.	— Ach Gott wie manches Herzenlied (Gunrad (Höier V. 84.)
Én lelkem, mire csüg- gedsz el	674. l.	— Warum solt ich mich den gram (P. Gerhardt)
Én minden dolgaiban	986. l.	— In allen meinen Taten (Paul Flem- ming)
Énségemben, Uram, midőn	344. l.	— Wann ich in Angst und Not (B. Waldis III. 674.)
Én szívem, miért gondolnád	314. l.	— Weg mein Herz mit dem.
Ezt érdemlem, Isten ellen	676. l.	— Ich habs verdient, was.
Felemelem szemeimet	603. l.	— Ich hab mein Augen sehnlich auf (Corn. Becker V. 403.)
Feltetszett gyönyörű napunk	187. l.	— Erscheinen ist der herrliche Tag (Nic. Herman III. 1175.)
Ha bűneim sebhethnek	133. l.	— Wenn meine Sünde mich kranken (Justus Gesenius † 1673.)
Ha Isten velem, vallyon	491. l.	— Ist Gott für mich, so trette (P. Ger- hardt)
Hívemhez hogy kiáltsak jajt	584. l.	— Meine Armuth mach mich schreyend.
Hogy ne dicsérném az Is.	317. l.	— Solt ich meinem Gott nicht (P. Ger- hardt)

- Így jösz é Jézus az égből 59. l. — Kommst du nun Jesu von Himmel
(Kasp. Fr. Nachtenhöser † 1685.)
- Imhol jövök, óh Jézusom 889. l. — Ach mein Jesu sieh ich trette (Joh.
Schlicht)
- Ím szegény vendég, most 398. l. — Jetzt komm ich als ein armer Gast.
- Immár eljött az óra 918. l. — Gott lob, die Stund ist kommen
(Joh. Heermann)
- Isten, életünknek világa 787. l. — Ach Gott du unsers Lebens Licht.
- Istenfélők melly boldogok 921. l. — O wie seelig seid ihr (Simon Dach
† 1659.)
- Istenhez emelkedjél 684. l. — Schwing dich auf zu dienen Gott
(P. Gerhardt)
- Isten, könyörülj rajtunk 964. l. — Ach Gott tu dich erbarmen (M. R.
Müntzer III. 772.)
- Istennek szent Fia, Embert 19. l. — Gottes Sohn ist kommen (Joh. Horn
III. 350.)
- Isten, óh szent Isten,
óh kút-fő 511. l. — O Gott du frommer Gott (Joh. Heer-
mann)
- Isten, szívem néked adom 541. l. — Mein Gott das Herz ich bringe dir
(Joh. Kasp. Schade † 1698.)
- Isten szíves tanácsára 605. l. — Ich hab in Gottes Herz und Sinn
(P. Gerhardt)
- Istentől el nem állok 987. l. — Von Gott wie ich nicht lassen (Ll.
Helmboldt IV. 630.)
- Jehova, csak néked
éneklek 631. l. — Dir dir Jehova will ich singen (B.
Crasselius † 1724.)
- Jer, az Úr kegyességét 87. l. — Helfft mir Gottes Güte (Paulus Eber
IV. 6.)
- Jer, énekeljünk az Úr 878. l. — Auf lasset uns den Herrn.
- Jer, menjünk imádsággal 91. l. — Nun lasst uns gehn und treten (P.
Gerhardt)
- Jertek hozzám,
Krisztus mondja 506. l. — Kommt her zu mir, spricht Gottes
Sohn (III. 132.)
- Jézus, bágyadtak ereje! 419. l. — Jesu Kraft der blöden Herz (Knor
Christian)
- Jézus, életem élete 1002. l. — Jesu meines Lebens Leben (E. Chr.
Homburg † 1681.)
- Jézus, én bizodalmam 913. l. — Jesu meine Zuversicht (Lujza Hen-
riette Brandenburgi fejedelem-
asszony).
- Jézus e világ bűnéért 136. l. — Jesu der du wollen büssen.
- Jézus, Jézus, én életem 510. l. — Jesu, Jesu, du mein Leben.
- Jézus, ki bűnös lelkemet 453. l. — Jesu der du meine Seele (Joh. Rist)
- Jézus, ki tisztá s
nemes vagy 627. l. — Keuscher Jesu, hoch von Adel.
- Jézus Krisztus dicsértessél 57. l. — Gelobet seyst du Jesu Christ (Lu-
ther III. 9.)

- Jézus Krisztus Isten Fia 114. l. — Herr J. Chr. Gottes Sohn (Christ. Schneher V. 971.)
- Jézus Krisztus teljes szívből 679. l. — Herr J. Chr. ich schrei zu dir.
- Jézus, lelkem nyugalma 585. l. — Jesu meiner Seelen ruh.
- Jézus, lelkem világa 397. l. — O Jesu meine Wohn (J. Rist † 1667.)
- Jézus, lelkem vőlegénye 395. l. — Herr Jesu du mein Bräutigam.
- Jézus, sebeidnek mélye 138. l. — Jesu deine tieffe Wunden (Joh. Heermann)
- Jézus, szép világom 857. l. — O Jesu süßes Licht (Joah. Lange † 1744.)
- Jézus, világom, életem 420. l. — Jesu selbst mein Licht.
- Jőj fel, óh szívem világa 588. l. — Geh auf meines Herzens Morgenstern.
- Jövel élet lelke, jövel 242. l. — Komm oh komm du Geist (Heinrich Helb † 1650.)
- Jövel Jézus énhozzám 520. l. — Jesu komm doch selbst zu mir.
- Kegyes Isten, im jelentem 662. l. — Treuer Gott ich muss dir Klagen.
- Kely fel Pogányok városa 102. l. — Werde Licht du Stadt der Heiden. (Joh. Rist)
- Keresztyének örvendjeteK 60. l. — Wir Christenleut haben jetzund (C. Fügér IV. 10.)
- Készítsd magad kedves lélek 400. l. — Schmücke dich oh liebe Seele (Joh. Frank † 1647.)
- Krisztus adaték halálra 189. l. — Christ lag im Todesbanden (Luther III. 12.)
- Krisztus, Atya Istennek Egetlen 61. l. — Herr Christ einig Gottes Sohn (Elisabeth Creutziger III. 46.)
- Krisztus Urunk Jordánhoz 382. l. — Christus unser Herr zur Jordan kam (Luther III. 25.)
- Krisztus oldalmok hív 723. l. — Christ du Beystand deiner (Math. A. v. Lövenstern † 1648.)
- Légy hű te szenvedésidben 516. l. — Sey getrau in deinen Leiden (Bnej. Prätorius † 1668.)
- Légy jó szívvel Atyámfia 64. l. — Sey zufrieden Leidensbruder.
- Légy csendes szívvel 608. l. — Gib dich zu frieden (P. Gerhardt)
- Lelkem, óh készülj serényen 655. l. — Mache dich mein Geist bereit (Joh. Burkhardt Freistein † 1718.)
- Ma Kr. győzedelmes lett 262. l. — Heut triumphiert Gottes Sohn (V. 413.)
- Maradj meg kegyelmemben 370. l. — Ach bleib mit deiner Gnade (Josua Stegmann)
- Meg ne csöggedj óh jó 349. l. — Verzage nicht o frommer Christ (V. 427.)
- Melly nagy gond és félelem 999. l. — Weich ein Sorg und Furcht.
- Mennyből jöven az angyalok 70. l. — Vom Himmel kam der Engel Schaar (Luther III. 28.)
- Midőn eljő az én óráM 926. l. — Wenn mein Stündlein (Nic. Herman III. 1215.)

- Miért akarnál kinn állni 23. l. — Warum willst du draussen stehn (P. Gerhardt)
- Mi hiszünk mind 264. l. — Wir glauben all an einen Gott (Luther III. 16.)
- egy Istenben 381. l. — Wir glauben all an einen Gott (Luther III. 16.)
- Minden ember csak 927. l. — Alle Menschen müssen sterben (Joh. Albinus)
- halandó 381. l. — Wir glauben all an einen Gott (Luther III. 16.)
- Mint akarod mind úgy 865. l. — Herr wie du willst, so (Casp. Biemann IV. 714.)
- legyen 381. l. — Wir glauben all an einen Gott (Luther III. 16.)
- Mint Isten akarja, légyen 566. l. — Was mein Gott will (III. 1070.)
- Mit adsz én lelkem 543. l. — Was gibst du denn.
- Mit hajtok világnak 567. l. — Was frag ich nach der Welt (Mich. Pfefferkorn)
- ő gyöny. 381. l. — Wir glauben all an einen Gott (Luther III. 16.)
- No én lelkem, énekelj 830. l. — Du meine Seele singe (P. Gerhardt)
- Nosza lelkem, meg ne 612. l. — Frisch auf mein seel verzage nicht (Casp. Schmücker V. 3.)
- csüggedj 26. l. — Auf, auf ihr Reichs-Genossen (Joh. Rist)
- Nosza lelki Polgárok 643. l. — Sieh hie bin ich Ehren-könig (Joach. Neander)
- Oh dicsőség Mennyei 569. l. — Einz ist Noth ach Herr (Joh. Heinr. Schröder † 1699.)
- felség 467. l. — Ach was soll ich Sünder (J. Feittner)
- Oh, egy a szükséges dolog 223. l. — Ach under-grosser Sieges-Held (E. Chr. Homburg † 1681.)
- Oh én bűnös, jaj mit tegyek 759. l. — Oh grosser Gott von Macht.
- Oh Felséges Fejedelem 205. l. — Oh Auferstandner Sieges-Fürst.
- Oh Felséges Isten gazdag 150. l. — Oh Haupt voll Blut und Wunden (P. Gerhardt)
- Oh feltámadt győző vitéz 879. l. — Oh Gott von dem (Casp. Neumann † 1715.)
- Oh fő tellyes sebekkel 387. l. — Oh Gott da ich gar keinen Rat.
- Oh Istenem, ki birsch 471. l. — Wo soll ich fliehen hin (Joh. Heermann † 1647.)
- mindent 544. l. — Oh Jesu, Jesu, Gottes Sohn (Joh. Heermann † 1647.)
- Oh Isten, midőn semmi 224. l. — Oh Jesu Christ, der du mir.
- Oh jaj, hová légyek 696. l. — Wenn wird doch mein Jesus kommen.
- Oh Jézus, Istennek Fia 384. l. — Oh Jesu Chr. ich preise dich.
- Oh Jézusom, én királyom 546. l. — Oh Jesu Chr. mein schönes Licht (Ludwig Andreas Gotter † 1735.)
- Oh Jézusom, mikor 933. l. — Ach lieben Christen seid getrost (J. Heude IV. 179.)
- jössz el 248. l. — Oh du allersüsseste Freude (P. Gerhardt)
- Oh Jézusom, néked 384. l. — Oh Jesu Chr. ich preise dich.
- hálát adok 546. l. — Oh Jesu Chr. mein schönes Licht (Ludwig Andreas Gotter † 1735.)
- Oh Jézus, szép világosság 933. l. — Ach lieben Christen seid getrost (J. Heude IV. 179.)
- Oh keresztyének, bízzatok 248. l. — Oh du allersüsseste Freude (P. Gerhardt)
- Oh legédesebb örömünk 248. l. — Oh du allersüsseste Freude (P. Gerhardt)

Óh magasságas Istennek szent Fia	153. l. — Ist dieser nicht des höchsten Sohn.
Óh, mint retteg a rossz világ	112. l. — Ach wie erschrockt die böse Welt.
Óh nagy nyavalya, fájdalom	157. l. — Oh Elend, Jammer, Angst.
Óh szép Jézus, kedves élet Örökkén! Oh menny- dörgő szó	520. l. — Schönster Jesu, liebstes Leben. 973. l. — Oh Ewigkeit du Donnerwort (J. Rist)
Örökkén örvendetes szó	977. l. — Oh Ewigkeit du freuden Wort (Casp. Heunisch † 1690.)
Örül hívek seregével	75. l. — Freuet euch ihr Christen alle (Nic. Herman III. 1217.)
Örülj igen, óh én lelkem	939. l. — Freue dich sehr oh meine Seele.
Örüljön ki előbb bura	210. l. — Sei fröhlich alles weit und breit.
Örülj szívem, vigadj lelkem	402. l. — Mein Seel dich freut.
Öt kutacskák vigasztalják	158. l. — Fünf Brunnlein sinds.
Senkit Isten el nem hágy	617. l. — Keinen hat Gott verlassen.
Széked eleibe jövök	869. l. — Für deinen Thron trette (J. Heer- mann)
Szeléd bárány ki bűn Szépek között	174. l. — Oh Lamm, das meine Schulden Last.
legszebb szívem	551. l. — Schönster aller Schönen.
Te életnek Fejedelme	225. l. — Du Lebens-Fürst Herr J. Chr.
Tellyes minden életemben	483. l. — Straf mich nicht in deinen (Joh. Georg Albinus † 1679.)
Te világ szép ékessége	573. l. — Du oh schönes Welt-Gebäude (Joh. Frank)
Tsak halandó s elmulandó	943. l. — Ach wie nichtig, ach wie flüchtig (Mich. Frank)
Uram, az én életemnek	900. l. — Herr ist von meinem Leben (Casp. Neumann)
Uram, hallgass meg az én	709. l. — Ach Gott erhör mein Seufzen.
Uram, hogy minden én dolgom	361. l. — Ach weiss mein Gott das all (P. Gerhardt)
Uram, Jézus fordulj hozzánk	289. l. — Herr J. Chr. dich zu uns (J. Horn; Wilhelm der I.)
Úr Jézus, hozzád kiáltok	666. l. — Ich ruf zu dir Herr J. Chr. (IV. 182.)
Uram, rosszul cselekedtem	982. l. — Herr ich habe miszgehandelt (Joh. Frank)
Uram, tégy nagy jóvöltod	950. l. — Machs mit mir Herr (Joh. Herm. Schein † 1630)
Úr Jézus, légy segítségül	97. l. — Hilft Herr Jesu, lasz gelingen (Joh. Rist)
Úr Isten, dicsértessél Nagy	880. l. — Herr Gott nun sey gepreyset (III. 1120.)

Úr Isten, légy kegyelmes	269. l. —	Gott sey uns gnädig.
Urunk Jézus, dicsértessél	229. l. —	Wir danken dir Herr Jesu (Nic. Zel- necker IV. 278.)
Van Istenem, van min- denem	623. l. —	Ich habe Gott und habe Gnug.
Vedd el, Uram, haragodat	767. l. —	Nimm von uns Herr du (Martin Moller † 1606.)
Verj tovább is szerel- meddel	710. l. —	Fahre fort mit Liebes-Schlagen.
Virradj rám világom	438. l. —	Erleuchte mich Herr mein Licht.
Vigyázzatok, azt kiáltja	971. l. —	Wachet auf, ruff uns (Phil. Nicolai)
Világ, im itt életed	177. l. —	Oh Welt! sieh hier dein Leben (P. Gerhardt.)
Vonj utánad és te nyájad	228. l. —	Zeuh uns nach dir, so lauffen (Fried. Funk † 1686.)

Az énekek nem mindegyikének tudtuk megállapítani a szerző-jét, a hiány pótlására azonban törekedni fogunk.

A bővülés nagymértékben jelentkezik még az új magyar énekekben is, melyek kezdősorok szerint így csoportosíthatók:

A Jézust szeretem és hozzá ragaszkodom	538. l.
Az, ki kegyes akarsz lenni	979. l.
Áldott legyen az Úr	257. l.
Áldott légy, Uram Jézus	982. l.
Áldott szent Lélek, Úr Isten (Miskey Á.)	250. l.
A mi szívünk csak te hozzád (Áachs F.)	311. l.
A mi urunk Jézus Krisztus	121. l.
Az halált szép Jézusom	128. l.
Dicsőség Istenünk néked	992. l.
Édes vigasztágom, Krisztus	577. l.
Engem igazgat az egeknek Ura	877. l.
Én híveim, én szent népem	291. l.
Feltámadt a mi életünk	186. l.
Gondviselésédért, Urunk	992. l.
Hálákat adjunk a Krisztusnak	1. l.
Hallgasd meg, Jézus Krisztus	657. l.
Hatalmas Isten, nagy haragod	478. l.
Idvezítőnk, dicsértessél	135. l.
Idvez légy, édes Jézusunk	255. l.
Idvez légy, Krisztus a világnak	496. l.
Isten, hívek kősziklája	345. l.
Jézus, élő Isten fia	88. l.
Jézus, te vagy a mi idvességünk	391. l.
Jézus, te tudsz mindeneket	539. l.
Jövel, légy velünk, Úr Isten	771. l.
Kegyes Jézus, halld meg	983. l.
Kegyes Jézus, szelid!	1004. l.
Keresztyének, kik Krisztusban bíztok	967. l.

Keresztyének, most örüljünk	181. l.
Keresztyéneknek Istene	775. l.
Keresztyének, vigadozzunk	163. l.
Keresztyén hitnek egy fundamentuma	380. l.
Ki értünk szenvedtél	142. l.
Ki tudja, mely közel végóránk	922. l.
Krisztus bajnoka Hív kereszt	723. l.
Krisztus Jézus bölcsességet	624. l.
Lefolyt életemből egy óra	994. l.
Légy irgalmas énnekem	994. l.
Lelkem, elégedjél, Almodból	611. l.
Magasságban szemeimet (Vásonyi M.)	552. l.
Magasztalja az én szívem	295. i.
Magasztaljuk, keresztyének	287. l.
Megbántunk, Isten szüntelen	421. l.
Meghagytad nekünk, Úr Isten	422. l.
Menjetek el békeességgel	293. l.
Mennybéli nagy Isten, hozzád	726. l.
Mennybéli nagy Isten, hálát	816. l.
Mennynek, földnek véghetetlen	144. l.
Mikor Krisztus Bethlehemben	106. l.
Mindenható, felséges Atya	371. l.
Mi Urunk s édes Atyánk	288. l.
Mostan, óh Szent Lélek Isten	277. l.
Mostan örvendezzünk	68. l.
Mulandó világnak múltó (Miskey Á.)	932. l.
Noha az Isten sujtól engem	695. l.
Nosza, valakik Krisztusnak	203. l.
Óh ártatlanság báránya	148. l.
Óh Atya Istennek nagy szeretete	96. l.
Óh emberi gyarl. nemzetség	471. l.
Óh én lelkem, dicsérjed Istenedet	897. l.
Óh Felséges, nagy királyunk	468. l.
Óh Jézus, mely veszettség	427. l.
Óh Jézus, Szentek Temploma	832. l.
Óh mennyégnek fényessége	277. l.
Óh mennyei nagy Uraság	791. l.
Óh nagy Úr Isten	980. l.
Óh szent Isten, én megvallom	476. l.
Óh, te felséges, dicsőség Királya	73. l.
Óh, te meg halandó emberi	795. l.
Óh világosságnak Attya	867. l.
Örvendetes hírt az Isten	211. l.
Szegény fejem, Uramhoz óhajt	481. l.
Téged igazán s valóban (Tatai I.)	742. l.
Tévelygünk, mint a juh	484. l.
Tsak te reád, Atyám, mindenek	619. l.

Uraknak Ura, nagy Isten	783. l.
Uram, ajtód előtt zörgetek	650. l.
Úr Isten, mely sokan vagynak	667. l.
Urunk nagy nevezete Emmánuel	85. l.

A himnusz-költészet egyes darabjainak felhasználása itt már megcsappant. A Lelki Órából itt nem veszik át az egész sorozatot, válogatnak belőle, még így is a Lelki Óra 56 himnuszából 40-et áttelepítenek az Új Zengedezőbe. Az énekeskönyvben jelentkező szerzők — a fenti lajstrom énekeinek költői — Áachs Ferenc, Torkos András, Vásonyi Márton, Perlaky József, stb. lelkészek voltak, nem költők, csak az énekeskönyv munkatársai. Mégis szép énekekkel gyarapították az evangélikus templomi énekkészletet.

Az Új Zengedező jelentősége abban van tehát, hogy hatalmas tárházát állította fel az énekeknek, mélyen kiaknázta a német egyházi költészetet és ezáltal anyagot szolgáltatott a XIX. századi énekeskönyveknek. A XIX. század evangélikus gyűjteményei a század végéig ezen kiadásokból táplálkoznak, de a mai evangélikus énekanyag nagyrésze is az Új Zengedezőben már bennefoglaltatik.

A Zengedezőnek egy évszázad alatt 15 kiadása jelent meg. Mindez a legnehezebb időkben, mikor az Üldöztetések még tartottak. Csak az utolsó kiadások láthatták meg a lassú megbékélést, a feltámadás reményét. Az evangélikusság követelte a lelki táplálékot, a hit újból és újból való megújítását, az énekeskönyvet, mely csak az övé legyen, senki másé. Száz év alatt 15 kiadás minden másnál jobban hirdeti a magyar evangélikusság öntudatát és hitét.

Végére értünk fejtegetéseinknek. Az evangélikus templomi ének lendületes megindulása után, melynek hősei az egyszerű, de élő hittel eltöltött prédikátorok voltak, a református egyház énekei és gyűjteményei elnyomták az evangélikust. Közös énekeskönyvek kora járta, de Luther híveinek énekkultúrája ismét feléledt. A nagy fellendülés kiteljesedése a Zengedező és a Lelki Óra. Ez az énekkészlet mindig alapjának tekintette az ősök hívő dalait, ezekből mindig táplálkozott és megújult. Az énekkultúra tetőpontját érte el Áachs Mihály és Sartorius János énekeskönyvével és nyugodtan állott ellen minden viharak. A XIX. században már esik ez a színvonal, míg ma, sajnos, alig élnek a régi ősök hagyatékából.

KITEKINTÉS.

A nagy fellendülést ismét hanyatlás követte. A XIX. század új eszmevilága, a racionalizmus az egyházi énekekben is megmutatta hatását. Az e századi hívő nem tudott az igazi mélységekre lehatolni, vallása a babonától megtisztult religio, optimisztikus, deista istenszemlélet volt. Az egyházi énekeskönyvek szerkesztői is más célból állították össze gyűjteményeiket. Míg előbb egyedül a hívek lelki épüléséért szereztek énekeket, most a cél az volt, hogy a híveket a babonától megtisztítsák, az alsóbb olvasóközönséget felemeljék és minél közelebb hozzák ideáljához, a művelt, felvilágosodott polgári színvonalhoz. Ezért a szerkesztők bizonyos mértékben elvetik a régi énekkincs bevált darabjait. Újakat írnak inkább, hogy az általuk helytelenített „babonás sallangokat” tartalmazó régi énekeket helyettesítsék. Így Kiss János evangélikus superintendens is. 1811-ben megjelent énekeskönyvének nagyrészt maga írta, tisztán racionalisztikus szempontokat figyelembe véve. Ő mondta azt is, hogy „a bölcsekedésnek kell minden tudományos foglalkozásban, még a keresztyén hitnek az okossággal összehasonlításában is oktatónak lenni” (Emlékezések 146. l.). Mert az emberiség emelkedésének útja szerinte csak az Istentől való szolgai félelem és babonáság elhagyásával érhető el. Hogyan képzelhető el ilyen általános felfogás mellett olyan énekszínvonal, mint a múlt századokban? Az énekek is mind ilyen szellemben születtek és csak kevés ütött ki ezen nagy átlagból.

A nagy elődökként megjelent Zengedező és Új Zengedező kiadások után a XIX. század két főbb énekeskönyvvel árasztotta el híveit: a nagygyőriével (I. kiad. 1811.) és az ú. n. dunántúliával (I. kiad. 1805.). Ezek számos kiadásban napjainkig használatban voltak. Tartalmuk megváltozott, új énekszerzők töltötték be e könyveket énekekkel és a régi szép énekeket

mindjobban háttérbe szorították. A „dunántúli” énekeskönyvek még inkább tisztelték a tradíciót, mint a „nagygyőri” kiadásai.

De az énekkultúra ilyen elsőkélyesedésére is következett reakció. A század végén már ismét reformmozgalmak indultak meg a hit elmélyítésére, a régi énekek újbóli felkarolására. Az evangélikusok századunk elején ismét megújítva adták a keresztyén „dunántúli” énekeskönyvet, de még ez is igen sok kívánni valót hagy hátra. Szükség van új énekeskönyvre, mely a régi énekkincsen, Sztárai, Szegedi Kis István, Bornemisza, stb. énekein épülne fel, jobban kiaknázná gyönyörű himnuszaink tárházát, a graduálokat. Régi dallam, régi szöveg: és a hit is a régi lenne. Erős, rendíthetetlen, szilárd és Istennek tetsző.

I. Függelék.

A XVI. századi eredeti énekek lajstroma.

Karácsony.

Az Atya Úr Isten Ádámot		G. 79.
Dávidnak ő városában		B. 13.
Ez nap nekünk dicséretes		Sz. G. 93.
Jer, dicsérjük ez mai napon	Batizi	V. 167.
Jer, mi dicsérjük, áldjuk		Sz. G. 79.
Jer, mindnyájan örüljünk		Sz. G. 95.
Krisztus Jézus születék		Sz. G. 96.
Míg atyánk, Atya Isten	Sztárai	H. 192.
Mikor e széles világ kárhozatban		Sz. G. 91.
Mikor Krisztus Bethlehemben	Erdéli Máté	G.
Minden embernek mi örömet mondunk	Sztárai	G. 195.
Mindnyájan örüljünk, hív	Melius Péter	V. 123.
Nekünk születék mennyei király		Sz. G. 98.
Semmiből teremté az Úr Isten	Sztárai	H. 191.
Szent Isaiás így ír	Szegedi Gergely	V. 120.
Úristen veletek		Sz. G. 94.
Úr Istennek szent fia		B. 12.
Vigan énekeljünk		Bf. 18.

Husvét.

Csudálatos nagy bölcseség	Melius Péter	V. 138.
Hálaadásokkal énekeljünk		Sz. G. 110.
Krisztus az mi bűneinkért		Sz. G. 108.
Krisztus feltámadá igazságunkra		Sz. G. 106.
Krisztus feltámadá ki értünk		Sz. G. 103.
Krisztus feltámadá mi bűneinket		Sz. G. 101.
Krisztus feltámadá mi bűn... szent vére		Sz. G. 107.
Krisztus feltámadá, nekünk örömet	Batizi András	V. 213.
Krisztus feltámadá, ki emberré	Sylvester János	B. 24.
Krisztust megfeszíték		Sz. G. 105.
Legyen nagy vigasságunk		V.
Örülj és örvendezz keresztyéneknek	Batizi	V. 39.

Pünkösöd.

Jer, mi kérjünk szent lelkét	Batizi	V. 244.
Jövel szentlélek Úristen	Batizi	V. 238.

Keresztyének, kik vagytok
Könyörögjünk az Istennek

Szegedi Gergely V. 9.
Huszár Gál B. 31.

Úrvacsora.

Gyakran nekünk kellene Istennek
Jézus Krisztus mi idvességünk
Sokszor kellene erről
Szükség nekünk Krisztus jótettéről
Úrnak végvacsorájára
Valaki Krisztusnak vacsoráját

Szegedi Gergely V. 157.
B. 48.
Melius Péter Sz. G. 116.
Sz. G. 139.
Sz. G. 136.
Sz. G. 137.

Prédikáció előtt.

Adj Űr Isten, szent lelket.
Emlékezzél meg, mennybeli Isten
El-bémenjünk nagy örömben
Járuljunk mi az Istennek
Jövel Szentlélek Isten
Magasztallak, Uram, Isten
Mebántottunk, Isten, szüntelen
Mennynek és földnek nemes teremője

B. 29.
H. II. XX. a.
Bf. 189.
Bf. 282.
Szegedi Kis Istv. H. 315.
Sz. G. 189.
H. II. IV. a.
Sz. G. 144.

Prédikáció után.

Adjunk hálát mindnyájan
Áldott az Űr Isten örökké
Dicsérd az Istent, te hív
Felséges Isten, kegyelmes Isten
Hallgasd meg mostan, felséges Isten
Hálát adunk tenéked
Kegyelmes Űr Isten, tehozzád
Mikor a Sidó nemzet tartatnék
Mondjatok dicséretet, keresztyének
Tikeresztyének, dicsérjétek Istent
Űr Isten, ki mennyben lakozol
Űr Jézus Krisztus, ne hagyj
Vedd el, Űristen, rólunk haragodat

Dávid Ferenc H. II. X. b.
H. II. (I.) a.
H. II. VI. a.
H. II. V. a.
H. II. XIX. a.
V. 6.
H. II. XXIII. b.
H. II. XVI. a.
Bf. 356.
H. II. (I.) b.
H. II. IX. b.
H. II. VI. b.
H. II. (III.) a.

Házasság.

Az Isten urunk házát őrizze
Bölcsnek ő mondási
Istennek szent lelke
Jámbor házások meghallgassátok
Seregeknek ura és erős istene
Sokszor kértem én az Istent

Tar Benedek Bf. 85.
Paniti János B. 237.
Batizi H. II. CXV. a.
Sziráki Balázs B. 239.
Nyilasi névtelenje B. 238.

Jeremiádok.

Emlékezzél, mi történék
Keserves szívvel Magyarorszáiban

H. II. XIII. a.
V. 12.

Könyörgés.

Adj békességet, Úr Isten		G. 163.
Bánat miatt mi szívünk	Pap Benedek	B. 226.
Bátor érted, Uram, Isten kárt	Battyáni Orbán	H. II. CVIII. b.
Buzgó szívből te fiaid	Radán Balázs	H. II. XXII. b. Sz. G. 146.
Csak tebenned, Uram Isten	Dóczy Ilona	B. 254. H. II. IV. b.
Dicsérlek tégedet, én édes Istenem		Sz. G. 145.
Emlékezzél, Úr Isten, hivedről		Sz. G. 200.
Felséges Isten, mennynek, földnek ura		Sz. G. 1590. 258.
Fohászodom hozzád, Uram, Istenem		Sz. G. 147.
Hajtsd meg, Úr Isten		B. 254.
Hallgass meg minket, nagy Úr Isten		B. 255.
Hallgass meg minket, Úr Isten		Bf. 358.
Hallgasd meg, Úr Isten, mi beszédünket		H. II. XCIX. a.
Irgalmasságnak Istene, mindeneknek		Sz. G. 157.
Istenünkhöz fohászokdván		Bf. 417.
Kegyelmez meg nekünk		H. II. XXVI. b.
Krisztus, Istennek szent Fia	Nagybánkai M.	H. II. CXVII. a. Sz. G. 134.
Légy irgalmas, Úr Isten		H. II. IV. a.
Mi keresztyének, megemlékezzünk		Sz. G. 208.
Mindenható Úr Isten, mi bűnös		B. 252.
Mi Urunk, Jézus Krisztusnak	Szegedi Kis Istv.	Sz. G. 149.
Nagy Úr Isten, ne hagyj minket	Szegedi Kis Istv.	Sz. G. 192.
Nézz mireánk, Úr Isten	Gyulai István	H. 332.
Ó mindenható Isten, ki az te	Szkhárosi H. A.	B. 185. V. 10.
Ó, mint keseregnek most az	Palatics György	H. II. CXVIII. a. Bf. 355.
Segélj minket, mindeneknek Atyja		
Szánjad, Úr Isten, az te népednek		
Tekénts reánk immár, nagy Úr Isten		
Uram, benned még az én reménységem		
Uram, Isten, ki ígértél		

Dicséretetek.

Adjunk hálát az Úrnak		Sz. G. 202.
Adj idvességes kimúlást	Dézsi A.	H. II. CXXV. a. Sz. G. 1590. 258.
Atya Úr Isten, mennybéli teremtőnk		H. II. CXXXVI. b.
Az Istennek jóvoltáról	Batizi	H. 187. V.
Áldott legyen, mindörökké		
Dicsérlek téged, mennybéli Isten	Szerémi Illyés	1594. 372.
Dicsérjük mindenkor az mi		H. II. CXXXIV. a.
Emlékezzünk, mi keresztyén népek	Dobokai Mihály	V. 168. V. 181.
Magasztaljuk az Úr Istent		
Magasztallak, én Istenem	Tuba Mihály	V. 138.
Megteljesíté az Atyaisten	Szkhárosi H. A.	V. 325.
Semmit ne bánkódjál	Bornemisza	B. 161.
Szenteltessék, uram, az te		

Hálaadások.

Hálát adnak néked, Mindenható	Bf. 197.
Hálaadásunkban rólad emlékezünk	B. 59.
Hálát adok néked, Úr Isten	Szegedi Kis Istv. Sz. G. 193.
Nagy hálákat adok az én Uramnak	Palatics György 1579.
Örök atya Isten, kérlek	Sz. G. 201.
Téged Úr Isten mi keresztyének	H. II. XXII. a.
Ti keresztyének az Istent áldjátok	B. 53.
Uram, Isten, magasságban	Tordai névtelen Bf. 277.

Tanító énekek.

Aki akar üdvözülni	B.
Az én beszédemet ti meghallgassátok	Batizi B. 167.
Az én életemnek minden idejében	Bf. 361.
Az hatalmas Isten, királyok királya	Dobai András B. 208.
Az keresztyénségben igaz vallás	Sz. G. 174.
Az ki akar idvezülni	Sz. G. 171.
Az mely embernek jó hűte	Szerémi Illés Sz. G. 211.
Az mi mesterünk minket arra int	Sz. G. 206.
Az örök élet mi legyen	B. 252.
Bátoríts, uram, édes Istenem	Bornemisza B. 220.
Csak tereád, Úr Isten	Valkai Kelemen H. II. CXXI. a.
Dániel ezt írja, minden meghallgassa	Batizi B. 325.
Egy istenféle nagy szent ember	Tolnai György B. 327.
Ember, emlékezzél végedről	Heltai Gáspár
Ember, emlékezzél az szomorú	Batizi V. 358.
Emlékezzél, kérlek, ó emberi állat	Bf. 406.
Emlékezzél meg, te gyarló ember	Szerémi Illés 1594. 376.
Ébredj fel, világ	Bf. 379.
Gondja között eg fő gondja	Pesti György B. 204.
Gondom nagy voot az elkezdett	Dézi András B. 282.
Hallgashatsz ember ez ígéket	Bornemisza B. 211.
Hiszünk mind egy Istenben	Sz. G. 173.
Idvezlégy örök Úr Isten	Sz. G. 169.
Imádunk mi téged, Szentháromság	Sz. G. 166.
Im megromlottál, ó jó keresztyénség	Szkhárosi B. 189.
Imhol vagyok, édes uram	Szepetneki János B. 266.
Istóriát hallom igen	Dézi András B. 300.
Jer, dicsérjük az Istennek Fiát	Batizi V. 257.
Jer, dicsérjük mindnyájan Urunkat	Sz. G. 176.
Jézus Krisztus, örök Isten, oltalmaz	Szkhárosi B. 191.
Józsefnek megmondom az ó krón.	Nagybánkai M. B. 270.
Kérlek és intlek mostan	H. II. XX. b.
Követi vala népnek sokasága	H. II. VII. a.
Laknak vala régente	Szeremlyeni M. B. 278.
Megértsetek, keresztyének	Tuba Mihály B. 252.

Mennyi sokat szól az Isten	Sztárai	B. 49.
Mennyi számtalan krónikát	Dézi András	B. 267.
Mi Atyánk, ki vagy mennyekben		Sz. G. 165.
Mi Atyánk, ki vagy mennyégben		Sz. G. 162.
Mi hiszünk az egy Istenben		Sz. G. 172.
Mi kegyes atyánk, kit vallunk		Sz. G. 161.
Mi kegyes Atyánk, bölcseségnek		H. II. CXIV. a.
Mikor Isten e világot teremté	Bornemisza	B. 165.
Minden embernek illik ezt	Dévai Bíró M.	V. 265.
Mind ez világnak im esze vezett	Szkhárosi	B. 194.
Mostan emlékezzünk az keresztyénekről	Sztárai	B. 292.
Nagy sok szent írásokat	Dézi András	B. 304.
Nem gondol a halál senkivel	Heltai Gáspár	B. 207.
Nosza keresztyén nép, hallgass	Batizi	B. 331.
Ó izrael, szerető népem		B. 41.
Ó mely igen rövid volt lám		Sz. G. 194.
Ó mennyei nagy boldogság		Bf. 317.
Például nekünk mit mondott	Baranyai Pál	B. 201.
Régen ez vala a neves Persiában	Kákonyi Péter	B. 313.
Régi nagy üdőben az vízözön	Batizi	B. 217.
Régi nagy üdőben vala Assziriában	Sztárai	B. 307.
Rettenetes Istennek nagy haragja		B. 203.
Rettenetes ez világnak mostan	Szkhárosi	B. 174.
Töttenetes bűn lám volt	Szkhárosi	B. 187.
Segítséggel hívjuk az mennybéli		Sz. G. 177.
Senki ne bízzék jó szerencsésében		V.
Siess keresztyénség, gondolj jó	Szkhárosi	B. 198.
Sokan kívánnak fejedelemséget	Szkhárosi	B. 181.
Sok erős vitézek voltak	Kákonyi Péter	B. 284.
Szánja az Űr Isten	Szegedi Gergely	Sz. G. 216.
Szegény keresztyénség, kezdel	Tőke Ferenc	B. 241.
Szent Istvánnak halálát jelentem	Erdéli Máté	Nagydobszai gr.
Szükség keresztyénnek mindenkor	Szkhárosi	V. 190.
Szükség keresztyénnek tudakozni	Szegedi Gergely	V. 159.
Szükség megtudnunk idvességnek		Sz. G. 159.
Tanulj meg te az úton elmenni		Sz. G. 165.
Tudjuk, uram, Isten, hogy mind	Tseh	H. II. CXXIII. b.

FÜGGELÉK.

Huszár Gál énekeskönyvének II. része. Néhai Dézsi Lajos egyet. ny. r. tanár úrnak a Horthy Miklós Tudományegyetem könyvtárában őrzött lejegyzése.

AZ ANYASZENTEGYHÁZBAN VALÓ ISTENI DICZÉRETEK; MÁSODIK RÉSZE A SZENT GYÜLEKEZETBEN VALÓ ISTÉNI DICZÉRETEKNEK:

A PREDICATIO VTAN VALÓ ISTENI DICZERETEC:

- (I.)a Áldott az Vr Isten oeroekké mennyekben
- (I.)b Tue keresztyenec diczeriétec Isten(t)
- (II.)a Vedd-el Vr Isten rolunc haragodat
- IIIa: Halgasd-meg mostan mi koenyoesgesuenket
- IIIa: O Mindenható Isten, ki az te kegyessegedboel
- IIIb: O Mint keseregne most az Keresztyenec
- IIIa: Megbantunc Isten szuentelen tegedet
- IIIa: Mi Vrucn Jesus Christus mint megvagyon irva
- IIIb: Emlkezze Vr Isten hivedroel
- Va: Felseges Isten, kegyelmes Isten, én koenyoesgesem
- VIa: Diczerd az Istent te hiw keresztyen
- VIIb: Vr Jesus Christus ne hadgy el vesznuenc a pogan kez miatt
- VIIa: Koeveti uala nepne sokasaga Christusnac czudait
- VIIIa: Jer mi diczeriuek minnyaian Vrunkat az Atya Vr Istent
- VIIIb: Fenyesseges tengerne czillaga
- IXb: Vr Isten ki mennben lakozol nagy diczoesegben
- Xa: Halaadasunkban, rolad emlékezuenc
- Xb: Adgyunc halat minnyaian az Atya Vr Istennec
- XIb: Tekents reanc immar nagy Vr Isten az mennyekboel
- XIIIa: Emlkezze mi toertene Vram mi raytunc
- XIVb: Keserues sziucl Magyar orszagban mondhattyu magunkrol
- XVIa: Mikor a Sido nemzet Babyloniaban
- XIXa: Halgasd meg mostan felseges Isten menyne és foeldne szent teremtoeie mi koenyoesgesuenket
- XXa: Emlkezze meg mennybeli Isten menyne és foeldne szent teremtoeje
- XXb: Kerlec es intlec mostan tegedet az nagy Istennec szent személyere teremtet ember
- XXIIa: Tege Vr Isten mi Keresztyenec diczeruenc és aldunc

- XXIIb: Buzgo szuboel te Fiaid kegyes Atyanc koenyoerguenk
 XXIIIa: Kegyelmezz meg nekuenc nagy Vr Isten
 XXIIIb: KegyelmesVr Isten te hozdad folyamunc
 XXVIb: Legy irgalmas Vr Isten minekunc
 XXVIa: Az melly embernek io huete vagon
 XXVIIa: Tanully-meg te az uton el menni
 XXIXa: Jer diczeriuec az Istenec fiat, az szép Szueznec aldot szent
 Magzattyat
 XXXIa: Gyakran nekuenc kellyene Istenec halakot adnunc

A PSALMUSOKBOL VALÓ ISTENI DICZERETEC:

- XXXIIa: Első PSALMUS-Beatus
 XXXIIb: I. Psalmus. Bodog az olyan ember az Istenben
 XXXIIIb: II. Ps. Zugodik dul-ful magaban ez vilag
 XXXIVb: VI. Ps. Szent David Kiraly buenei ellen
 XXXVIa: VIII. Ps. Regen o toerenyben
 XXXVIIb: XII. Ps. Oh Vr Isten tekents hozzanc
 XXXVIIIb: Azon Psalmus egy ritmussal roeuideb uersebbe szereztetett.
 Emlkezze meg Vr Isten a mi nagy gyarlosagunkrol
 XXXVIIIb: Azon Psalmus. Szabadits meg és tarts meg Vram Isten
 XXXIXb: XXIII. Ps. Szent Daudid prophata enekloe koenyuenec huszon har-
 mad reszeben
 XLb: Azon Psalmus. Az Vr Isten nekem edes taplalom
 XLIb: XXVII. Ps. Mostan hozdad felkialtoc
 XLIIb: XXIX. Ps. Daudid prophetanac imadkozasarol
 XLIIIb: XXX. Ps. Benned biztam Vram Isten
 XLVa: Azon Psalmus rouidebben. Te benned bizom Vram Isten igaz-
 sagod szerént
 XLVb: XXXI. Ps. Bodog az ilyen ember ez vilagon
 XLVIb: XXXIII. Ps. Mindenkoron aldomy az én Vramot
 XLVIIIb: XXXVI. Ps. Soc nyiluan ualo bizonyosagockal
 XLIXb: XXXVII. Ps. Nagy banatban Daudid mikoron uala
 LIa: XLII. Ps. Fohaszkodom hozdad Vram Istenem
 LIIa: Azon Psalmus mas notara: Mint kivankozik az szarvas az kut
 feiekhez
 LIIIa: XLIII. Ps. Halottuc Vr Isten Atyainkto
 LIIIb: XLVI. PSALMUS, Deus refugium et virtus. Eroes varunc
 nekuenc az Isten es fegyveruenc ellenség ellen
 LVa: XLVII. Ps. Minden nepec oerueluev tapsolyanac
 LVIa: L. Ps. Hogy panaszoikodik az hatalmas Isten
 LVIIb: LI. Ps. Vr Isten irgalmazz nekem, az te irgalmassagod szerent
 LVIIIa: Azon Ps. A Patris Sapientia Notiara (igy): Mindenható Vr Isten
 LIXa: Azon Psalmus mas notan. Haborusaga Daudid kiralynac egykoron
 nagy uala
 LXb: LII. Ps. Mikor az Szent Daudid latna eleteket
 LXIa: LIII. Ps. Vr Isten keruenc az Te Szent nevedert

- LXIIa: Azon Psalmus, Notaia Jer emlekessuenc. Mennec es foeldnec
kegyes Istene, benned bizoknac
- LXIIIa: LVII. Ps. Irgalmazz Vr Isten immaron ennekem
- LXIVa: LXVIII. Ps. Meghalsd az en imadsagomat
- LXVb: LXV. Ps. Soc io tetemenyen nagyon csodalkozuan
- LXVIb: LXIX. Ps. Sies nagy Vr Isten en segitsegemre
- LXVIIIa: LXX. Ps. Oeroec Isten figyelmezzel az en segitsegemre
- LXVIIIb: LXXVII. Ps. Az Vr Istent magasztalom, io voltarol emlekezem
Mas diczeret azon rendbeli dologrol. Magasztallak en Istenem,
mert megtartal
- LXXIa: LXXIX. Ps. Felseges Isten neked ielenetiuec
- LXXXIIa: LXXX. Ps. Keresztyenec Istene te vagy
- LXXXIIIa: XC. Ps. Az ki veti segedelmet az Istenec hatalmaba
- LXXVa: CIII. Ps. Benedic... Az ki az Istent megismerheti
- LXXVIIa: CXII. Ps. Bodog az ferfi ki feli az Istent
- LXXVIIIb: Ezen Psalmus az elsoe Psalmus notaiara Szegedi Gergelye. Bodog
az illyen ember oe lelkeben
- LXXIXb: CXIII. Ps. Laudate pueri Dominum. Keresztyenec kik ez foeldoen
lakoztok
- LXXXb: CXVIII. Ps. Onszol minket Daudid Propheta
- LXXXIa: CXX. Ps. Jer emlekezzuenc keresztyen nepek
- LXXXIIa: CXXI. Ps. Oeruel mi szivuenc mikor eszt
- LXXXIIa: CXXIII. PSALMUS. Qui confidit in domina: A haynal Nota-
iara. Az kic biznak az Vr Istenben
- LXXXIIb: CXXIII. Ps. Az Izraelnec nepe regenten
- LXXXIIb: CXXVII. PSALMUS. Nisi Dominus edificaverit domum. Notaia:
Siralmas ennekem. Mindenec meghaljac es iol megtanuliac
- LXXXIIIb: Azon Psalmus. Bodogok azoc kik Istent felic
- LXXXVa: VXXX. Ps. Buenoesoek hozzad kialtunc
- LXXXVb: Azon Psalmus. Felseges Isten hozzad kialtunc
- LXXXVIb: CXXXIII. Ps. Melly igen io legyen az egyenesseg
- LXXXVIIa: CXLIII. Ps. Halgasd meg Isten az mi Szueksegunket
- LXXXVIIIb: CXLIII. Ps. Minden allat diczer Vr Isten tegedet
- XCb: CXLV. Ps. Nagy halaadassal magasztallak teged en Istenem
- XCII: CXLII. Ps. Mikoron az szent Daudid megesmere
- E Psalmusokra az utan talalkoztunc, hogy immar a toebit ki nyom-
tattuc volt. Kiket el nem akartunc hadni: Mert az hiueknec nagy
vigasztalásokra vadnac:
- XCIIIb: VII. Ps. Szamkiuetesre Daudid megyen vala
- XCVa: X. Ps. Tekents ream Istenem nyavalyamban
- XCVIb: XXXIII. Ps. Mikoron Daudid Saul eloel futna
- XCVIIa: LXXI. Ps. Vr Isten legy most mi veluenc, mert sokan
- XCVIIIb: Azon Psalmus, Notaia Vram Isten magassagban. En Istenem ben-
ned biztam
- XCIXa: Istenuenkhoez fohaszkozuan
- Ca: Mas diczeret azon notara. Nagy Vr Isten ne hadgy minket

- CIa: Segitseguel hijuc az menybeli Istent
 CIb: III. Ps. Szent Daudid Propheta haborusagaban
 CIIb: Mas eneke Szent Daudidnac azon Psalmusból. Vram Isten miatt
 boczattal en ream
 CIIIIa: Ez enek eloeszamlallya... Szükség a keresztyennec tudakozni
 CVb: Szegedi Istvannac a toeroek... Halat adoc neked Vr Isten, mert
 vagyok nagy oeroemben
 CVIb: Mas Isteni Diczeret. Fohaszkodom hozzád Vram Istenem
 CVIIa: Az Testi iokrol ualo halaadas... Oeroek Atya Istenem
 CVIIIIa: Etel utan ualo diczeret... Adgyunc halat az Vrnac, mert erdemli
 CVIIIIb: Az haborusagnac szenvedeseroel ualo enek. Batron Vram Isten
 kart vallanc
 CIXb: Mas vigasztalo enek. Semmit ne bankodgyal Christus szent serege
 CXb: Az iambor eletre... Az mi Mesteruenc minket arra int
 CXIb: Az emberi eletnecc arnyec... O melly igen roeuid uolt lam ez uilag
 CXIIa: Ez uilagnac megutalasarol. Mit bizic ez uilag o alnoksagaban
 CXIIIIa: Az katechismus utan ualo isteni diczeret... Mi kegyes Atyanc
 boeltsessegenc Vra
 CXVa: A Hazassagrol ualo enek. Batizi Andrase. Iambor hazasok
 CXVIIa: Azon Notara. Mi keresztyenec megemlekezzuenc
 CXVIIIIb: Palaticz Giorgi eneke. Vram Benned meg az en remensegem
 CXIXb: A Magyaroknac siralmas eneke a Tatar rablasarol. Szannya az
 Vr Isten hiueinec romlasat

(Záradékul Huszár Gál éneke.)

Az Isten eloett ualo igazolasrol, hogy mendanyian vetkeztuenc
 ezert czac

Czak te read Vr Isten kel magonkot biznonc

- CXXIIIIb: Halott temetesekor ualo Isteni diczeret. Media vita- Az mi ele-
 tuenknecc koezepette
 CXXIIIIb: MAS: Tudgyuk Vram Isten
 CXXIIIIa: MAS: Emlekezzuenc mi keresztyen nepec
 CXXVa: UGIAN AZONRUL, a conditor alme Notaiara Adgy idvoesseges
 ki mulast
 CXXVIa: AZONROL, Jer temessuec el az testet
 CXXVIb: MAS AZON NOTARA, Az Istennecc io uoltarol emlekezzuenc

Nyomdatechnikai okokból a mai ö, ü betűket, melyek régen az
 o és u fölé írt e-vel jeleztettek, az o, u betűk mellé írt e-vel írtuk.

Felhasznált irodalom.

- Aiszeghy Zsolt*: A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. ITK. 1916.
- Aleszghy Zsolt*: A XVII. század magyar lírai költészete. MTAK. Bp. 1935.
- Barla Jenő*: Írott énekgyűjtemények a XVII. században. Prot. Sz. 1900.
- Barla Jenő*: Szegedi Gergely és énekeskönyve. Prot. Szemle, 1899.
- Barla Jenő*: Skaricza Máté élete és zsoltárköltészete. Prot. Sz. 1900, 1901.
- Bereczky Sándor*: A magyar evangélikus egyház története. Bp. 1929.
- Borbély István*: A komjátszegi graduál. Erdélyi Múzeum, 1915.
- Császár Elemér*: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Bp. 1913.
- Császár Ernő*: Protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. ITK. 1902.
- Divéky Adorján*: Gálszécsi István énekeskönyvének újabb töredéke. MKSz. 1911.
- Erdélyi Pál*: Gálszécsi István énekeskönyvének töredéke. MKSz. 1887.
- Erdélyi Pál*: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Bp. 1889.
- Faragó Bálint*: Szegedi Kis István. Prot. Szemle 1909.
- Farkas Lajos*: Zsoltárköltészetünk Szentzi Molnár Albert előtt. Prot. Szemle, 1895 és 1898.
- Hanuy Ferenc*: A lutheranizmus Magyarországon a mohácsi vész előtt. Kath. Sz. 1906.
- Harsányi István*: A reformáció hatása a magyar közművelődésre. Sárospatak, 1918.
- Harsányi István*: A Ráday graduál. IT. 1926.
- Hegyí László*: Az egyházi ének kezdetei. Bp. 1941.
- Horkay László*: A 300 éves Öreg Graduál. Prot. Szemle, 1936.
- Horváth Cyrill*: Luther énekei és első protestáns énekszerzőink. Heinrich Emlékkönyv. Bp. 1912.
- Horváth Cyrill*: Két pataki graduál. Sárospataki Füzetek, 1905.
- Horváth János* egy. ny. r. tanár 1940—1943. években tartott egyetemi előadásai.
- Horváth Konstantin*: A Zsoltárkönyv magyarázatja és fordításai. Zirc, 1934.
- Huber Frigyes*: Rövid korális tanfolyam... Bp. 1931.
- Jánossy Lajos*: Az evangélikus liturgia megújódása történeti és elvi alapon. Bp. 1932.
- Jánossy Lajos*: Az evangélikus liturgia megújódása. Prot. Sz. 1937.
- Kardos Albert*: A XVI. század magyar lírai költészete. E. Ph. K. 1883.

- Kálmán Farkas*: A Nagydobszai graduál. Magyar. Prot. Egyház és Iskola, 1879.
- Kálmán Farkas*: Bornemisza Péter énekeskönyve. Prot. Egyh. és Isk. Lap.
- Kálmán Farkas*: A Nagydobszai graduál. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1881.
- Kálmán Farkas*: A Kálmáncsai kódex. Figyelő, 1879.
- Kálmán Farkas*: A Kecskeméti kódex. Prot. Egyh. Isk. Lap, 1883.
- Kniewald Károly*: A „Hahóti” kódex. MKSz. 1938.
- Kniewald Károly*: A Pray kódex... MKSz. 1939.
- Kiss Áron*: A XVI. században tartott református zsinatok végzései. Bp. 1881.
- Kiss Ferenc*: A kuruc költészet protestáns szempontból. Prot. Sz. 1894.
- Koch E. Emil*: Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesang der christlichen insbesondere der deutschen evangelischen Kirche. III. Aufl. I—VIII. Bd. 1866—1877.
- Kühár Flóris*: A Pray kódex rendeltetése, sorsa... MKSz. 1939.
- Nagy Sándor*: Sztárai Mihály élete és művei. E. Ph. K. 1883.
- Négyesy László*: A XVII. század vallásos irodalma. Képes magyar Irodalomtörténet. I. k. III. kiad. Bp. 1906.
- Papp Géza*: A magyar katolikus egyházi népének kezdetei. Kny. a jászóvári prem. kanonokrend budafoki Szent István gimn. évkönyvéből. Bp. 1942.
- Payr Sándor*: Batizi és Melanchton. Evang. Egyh. Élet. 1915.
- Payr Sándor*: Dévai Biró Mátyás Luther Márton házában. Prot. Sz. 1917.
- Payr Sándor*: Luther és az egyházi ének. Theol. Szemle, 1926—27.
- Payr Sándor*: A dunántúli evang. egyház története. I. k. Sopron, 1924.
- Payr Sándor*: Testvéri közösség magyar protestáns énekeskönyveinkben. „Kálvin és a kálvinizmus” c. kötetben. Debrecen, 1936.
- Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története. I. Bp. 1926.
- Régi Magyar Költők Tára II., IV—VIII. k.
- Révész Imre*: A magyar protestáns egyház története. Debrecen, 1938.
- Révész Imre*: A reformáció. Bp. 1932.
- Seprődi János*: Vallásos élet a XVI—XVII. században. Prot. Sz. 1905.
- Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. Bp. 1933. Luther Tanulmányok II.
- Sörös Béla*: A magyar liturgia története. Bp. 1904.
- Szabó József*: Ki volt a váradi énekeskönyv emendatora? Debreceni Szemle, 1927.
- Szabó T. Attila*: Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI—XIX. században. Zilah, 1934.
- Szabolcsi Bence*: A magyar zene története, rövid összefoglalásba. Népszerű Zenefüzetek, II. Bp. 1934.
- Szatmáry József*: A református templomi énekeskönyv története. Prot. Szemle, 1892.
- Szilády Áron*: Szegedi Gergely énekeskönyve. MTAk. Bp. 1893.
- Szűgyi József*: A magyar református énekeskönyv multja. Debr. 1910.
- Thaly Kálmán*: Irod. és műv. történeti tanulmányok a Rákóczi korból. Budapest, 1885.

Thienemann Tivadar: A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. ITK. 1922.

Thury Etel: Bornemisza Péter élete és munkái. Bp. 1887.

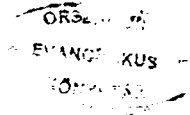
Tóth János: A Ráday kódex. IT. 1926.

Vasáry Dániel: Péczeli Király Imre élete és énekei. Esztergom, 1907.

Váczy János: Rimai János. E. Ph. K. 1905.

Zoványi Jenő: Theologiai Ismeretek Tára, I—III. k. Mezőtúr, 1894—1901.

Zoványi Jenő: Reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.

RÖVIDÍTÉSGYŰJTEMÉNY.

- B = Bornemisza Péter énekeskönyve. 1582.
Bf = Bártfai énekeskönyv. 1593.
E. Ph. K. = Egyetemes Philologiai Közlöny.
G = Gönczi-féle énekeskönyv. 1592.
pl. 1620 = Gönczi-féle énekeskönyv 1620-iki kiadás.
H = Huszár Gál énekeskönyve. 1574.
H. II. = Huszár Gál énekeskönyve II. része. 1574.
IT = Irodalomtörténet.
IKT. = Irodalomtörténeti Közlemények.
RMKT. = Magyar Könyvszemle.
MKSz. = Régi Magyar Költők Tára.
pl. VIII. 15. = Régi Magyar Költők Tára VIII. kötet, 15. l.
Sz. G. = Szegedi Gergely énekeskönyv. 1569.
pl. Sz. G. 1579. = Szegedi Gergely énk. 1579-iki kiadás.
V = Váradi énekeskönyv. 1566.
W = Wackernagel Ph.: Das Deutsche Kirchenlied. Leipzig.
1864. I—V. kötet.
pl. W. IV. = Wackernagel, IV. kötet.

TARTALOMJEGYZÉK

I. Előzmények.	
Az éneklés megindulása	4
Énekköltészet Magyarországon a reformáció előtt	6
II. A reformáció százada.	
1. A reformáció elterjedése	12
2. Énekügyi rendelkezések. A XVI. századi evangélikus liturgia	15
3. Katolikus hatás és átvétel	21
4. Német hatás	33
5. Zsoltárfordítások és átdolgozások	39
6. Eredeti énekek	55
7. Énekeskönyvek, énekgyűjtemények	68
III. A XVI. és XVIII. század.	
1. Egyháztörténet. Liturgia. Az énekekről általában	75
2. Zsoltárok, énekek	78
3. Énekeskönyvek, énekgyűjtemények	82
IV. Kitekintés.	108

<

